

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสำคัญของเมืองชัยภูมิ
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

สารนิพนธ์
ของ
บุษดี เวทยากร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสำคัญของเมืองชัยภูมิ
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

บทคัดย่อ
ของ
บุษดี เวทยากร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549

รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394). สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวตรี พิณพวงค์.

งานวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาถึง พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และความสำคัญของเมือง
ชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

จากการศึกษาพบว่า เมืองชัยภูมิมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อน
ประวัติศาสตร์ ในสมัยประวัติศาสตร์เมืองชัยภูมิเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ ที่รับอิทธิพลทางศาสนาและ
ศิลปกรรมสมัยทวารวดีจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยผสมผสานกับศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของ
วัฒนธรรมเขมร ที่เข้ามามีอิทธิพลในสมัยต่อมา เมื่ออิทธิพลของอาณาจักรเขมรสิ้นสุดลงเมืองชัยภูมิดู
เหมือนจะถูกทิ้งร้าง และเริ่มมีการอยู่อาศัยใหม่โดยชาวลาวจากราชอาณาจักรล้านช้าง (ศรีสัตนาคนหุต)
เมืองชัยภูมิเคยตกอยู่ใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยา และโดยเฉพาะสมัยกรุงธนบุรีดินแดนภาคอีสาน
รวมถึงอาณาจักรล้านช้างกลายเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรธนบุรี พ.ศ. 2321

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394)อาณาจักรล้านช้างและหัวเมืองสำคัญในภาค
อีสานมีฐานะเป็นเมืองประเทศราช หรือหัวเมืองชั้นนอกมีหน้าที่ส่งส่วยต่อราชธานีไทย เมืองชัยภูมิมีฐานะ
เป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาและส่งส่วยให้แก่ราชธานีเช่นเดียวกัน ความสำคัญของเมืองชัยภูมิต่อ
ราชธานีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านเศรษฐกิจ คือ เมืองชัยภูมิเป็นหัวเมืองส่วยทองคำส่งส่วย
ทองคำได้มากกว่าเมืองอื่นๆในภาคอีสาน โดยราชธานีใช้ทองคำเพื่อประโยชน์ในการฟื้นฟูความเจริญของ
บ้านเมืองและการศาสนา หล่อพระพุทธรูป ส่วนด้านการเมือง คือ เป็นเส้นทางเดินทัพและเส้นทาง
ติดต่อระหว่างราชธานีที่กรุงเทพฯกับหัวเมืองต่างๆในภาคอีสาน รวมถึงประเทศราชล้านช้าง และ
กัมพูชา หรือแม้แต่เวียตนาม โดยมีช่องตะโก เป็นช่องทางที่สำคัญ ด้านสังคมและวัฒนธรรม เมือง
ชัยภูมิเป็นดินแดนเชื่อมโยงรับและถ่ายทอดวัฒนธรรมที่สำคัญ ส่งผ่านวัฒนธรรมเขมรหรือขอม จากภาค
อีสานไปยังบริเวณที่ราบภาคกลางของประเทศ และรับวัฒนธรรมทวารวดีจากเมืองศรีเทพบริเวณลุ่มแม่น้ำ
ป่าสัก มายังหัวเมืองต่างๆในภาคอีสานอีกทอดหนึ่ง

CHAIYAPHUM HISTORICAL DEVELOPMENT AND ITS IMPORTANCE IN THE EARLY
RATTANAKOSIN PERIOD (1782 - 1851)

AN ABSTRACT
BY
BUTSADEE WETTHAYAKORN

Present in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Master of Education degree in History
at Srinakharinwirot University
May 2006

Importance in the early Rattanakosin Period (1782 – 1851). Master's Project,
M.Ed. (History). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University.
Project Advisor : Asst. Prof. Sawitri Pisnupong.

The objective of this research is to know about Chaiyaphum Historical Development and Its Importance in the early Rattanakosin Period in 2325 – 2394 BC

In this research found that Chaiyaphum province has an old historical developing, The present Chaiyaphum province, it's located by old communities, which the Buddhist and Dvaravati Architecture in the Chaophraya River basin area influenced over this period, and also the Khmer Art and Architectural influence have been joined, then turned to northeastern in the century follow by. the influence and importance of Khmer Kingdom was finished. During Thonburi period (2321BC), Thai culture, which centered in the Chaophraya River basin, influenced over northeastern and also Srisattayakhanahut areas .

In the early of Rattanakosin Period (2325-2394 BC), Lan Chang Kingdom and northeastern provincial town was colonies, or the Suburb have to pay tribute to the Thai Kingdom. During this period, Chaiyaphum province was subjected to Nakornratchasima province, it's had an important in economic cases such as : it's a small town, which to pay gold tribute, but it can pay more than the other big town. In the other hand, during this period gold was the important things to develop the nation. In case of political, when all the northeastern town, Lan Chang Kingdom, Khmer Kingdom and even Vietnam needs to trade with Bangkok, they all must pass the Chaiyaphum province. There is Tago Channel was the important way. Thus, it's old main road and has an important historical, traditional, sociological and cultural town. It's a town, which absorbed and handed down the important cultures is; handed down the Khmers or Khom cultures from northeast to the national center, and once again absorbed Dvaravati culture from Srithep town in the area of Pasak River basin to the provincial town .

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการ
สอบได้พิจารณาสารนิพนธ์ เรื่อง พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสำคัญของเมืองชัยภูมิสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) ของ บุษดี เวทยากร ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี พิสนุพงศ์)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
(อาจารย์อัมพร เอ็งสุโสภณ)

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี พิสนุพงศ์)

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์
(รองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ)

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีคณะสังคมศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิตติมา สังข์เกษม)
วันที่ เมษายน พ.ศ. 2549

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยได้รับความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายท่าน ผู้วิจัยขอกราบ
ขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี พิสนุพงศ์ ที่กรุณาสละเวลาให้แก่ผู้วิจัยในการมอบความรู้
ความเข้าใจ ข้อชี้แนะ ตลอดจนช่วยเหลือแก้ไขและปรับปรุงข้อบกพร่องต่างๆ จนทำให้สารนิพนธ์
นิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยดี

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์อัมพร เอ็งสุโสภณ ที่กรุณาเป็นประธานในการสอบสารนิพนธ์
ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี
พิสนุพงศ์ ที่กรุณาเป็นกรรมการในการสอบสารนิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณบิดา ที่ให้ความรัก ความห่วงใย และคอยเป็นกำลังใจให้มาโดยตลอด
การศึกษาถึงแม้จะอยู่ห่างกัน แต่ใจอยู่ใกล้เสมอมา

ขอขอบคุณสามี ที่เป็นกำลังใจและสนับสนุนการศึกษา ตลอดจนช่วยดูแลอบรมบุตรในระหว่างที่
ศึกษาอยู่เป็นอย่างดี

ท้ายที่สุดนี้ หากคุณค่าและประโยชน์อันพึงได้และพึงมีจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบ
เป็นเครื่องสักการบูชาพระคุณมารดา ผู้ล่วงลับไปแล้ว

บุษดี เวทย์การ

สารบัญ

บทที่		หน้า
	บทนำ	ก
	งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	จ
	จุดมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า.....	จ
	ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	จ
	ขอบเขตของการศึกษา.....	จ
	วิธีดำเนินการศึกษา.....	ฉ
	นิยามศัพท์เฉพาะ.....	ฉ
	แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา.....	ฉ
1	พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองชัยภูมิ.....	1
	พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เมืองชัยภูมิสมัยโบราณถึงสมัยกรุงธนบุรี.....	1
	- สมัยก่อนประวัติศาสตร์.....	2
	- สมัยทวารวดี.....	3
	- สมัยอิทธิพลอาณาจักรกัมพูชา (เขมร).....	7
	- สมัยอิทธิพลอาณาจักรล้านช้าง (ศรีสัตนาคนหุต).....	14
	- สมัยสุโขทัย.....	14
	- สมัยกรุงศรีอยุธยา.....	15
	- สมัยกรุงธนบุรี.....	19
2	การก่อตั้งเมืองชัยภูมิตามหลักฐานด้านเอกสาร.....	21
	การตั้งชุมชนสมัยกรุงศรีอยุธยา.....	21
	การตั้งชุมชนสมัยกรุงธนบุรี.....	21
	การก่อตั้งเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์.....	22
	- มูลเหตุการณตั้งเมือง.....	22
	- การก่อตั้งเมืองชัยภูมิสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....	24

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
3	ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านการเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394 ลักษณะการปกครองหัวเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ลักษณะการปกครองหัวเมืองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านการเมือง..... - เมืองชัยภูมิเส้นทางเดินทัพโบราณ..... - เมืองชัยภูมิเขตสะสมกำลังไพร่พล..... - เมืองชัยภูมิแหล่งช้างในการสงคราม..... - พระภักดีชุมพลการสงครามกับเมืองเวียงจันทร์	30 30 34 40 40 46 47 49
4	ความสำคัญเมืองชัยภูมิด้านเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394.... โครงสร้างเศรษฐกิจและการค้าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ส่วยในหัวเมืองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... เมืองชัยภูมิหัวเมืองส่วยทองคำ.....	51 51 54 59
5	ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านสังคมและวัฒนธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394..... ลักษณะสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ลักษณะสังคมหัวเมืองภาคอีสาน..... เมืองชัยภูมิแหล่งรวมและสืบทอดวัฒนธรรมโบราณ.....	62 62 64 67
6	สรุป บรรณานุกรม..... ภาคผนวก ก..... ภาคผนวก ข..... ภาคผนวก ค..... ภาคผนวก ง..... ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์.....	70 73 79 89 91 93 97

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

1	ภาพแสดงใบเสมาหินบ้านกุดโง้ง-กุดตุ้ม.....	5
2	ภาพแสดงประติมากรรมศิวลึงค์	8
3	ภาพแสดงชิ้นส่วนประติมากรรมรูปเคารพ	8
4	ภาพแสดงพระพุทธรูปสลักหิน ที่โบราณสถานภูพระ.....	9
5	ภาพแสดงปรางค์กู่ บ้านหนองบัว	11
6	ภาพแสดงภาพสลักรูปพระโพธิสัตว์ ปรางค์กู่ จังหวัดชัยภูมิ.....	12
7	ภาพแสดงด้านหน้าพระธาตุกุดจอก.....	16
8	ภาพแสดงพระธาตุกุดจอกด้านข้างทิศเหนือ.....	17
9	ภาพแสดงศาลาไม้อายุกว่าร้อยปี วัดกลางเมืองเก่า.....	18
10	ภาพแสดงแผนที่ลักษณะภูมิประเทศภาคอีสานในปัจจุบัน.....	33
11	ภาพแสดงแผนที่ลักษณะภูมิประเทศจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน.....	38
12	ภาพแสดงแผนที่เส้นทางเดินทัพหลวง ศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. 2369.....	39

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 เหตุการณ์สำคัญเมืองชัยภูมิสมัยสุโขทัยถึงสมัยปฏิรูปการปกครองสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	27
2 อัตราเงินแทนการเสียส่วยที่รัฐบาลไทยเก็บจากหัวเมืองในภาคอีสาน และหัวเมืองในลาวในสมัยรัชกาลที่ 3	56
3 ราคาสิ่งของที่เป็นส่วยจากหัวเมืองภาคอีสานและหัวเมืองในลาวใน สมัยรัชกาลที่ 3	57
4 จำนวนเมืองในภาคอีสานและหัวเมืองในลาวที่เสียส่วยในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394).....	58

บทนำ

เมืองชัยภูมิมีประวัติความเป็นมาของท้องถิ่นที่น่าสนใจและมีคุณค่าต่อการศึกษา ทั้งในด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ชัยภูมิเป็นจังหวัดในภาคอีสานตอนล่างที่ตั้งอยู่บริเวณชายขอบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือที่ราบสูงโคราชเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตของผู้คนในภาคอีสานที่สำคัญ คือ แม่น้ำชีและสาขา นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในพื้นที่หลายแห่งของจังหวัดชัยภูมิ แต่ละแห่งแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของสังคมแบบเกษตรกรรม ได้แก่ การรู้จักนำสัตว์มาใช้งาน การรู้จักการเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ยังมีการค้นพบเครื่องประดับสำริดและเครื่องมือที่ทำจากเหล็ก ซึ่งแสดงถึงความก้าวหน้าในการใช้โลหะด้วย มีการค้นพบภาพเขียนสีรูปมนุษย์กับสุนัขตามผนังถ้ำในเขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับภาพเขียนที่พบบริเวณเพิงหินที่เขาค้อ จังหวัดนครราชสีมา¹ จากหลักฐานดังกล่าวแสดงว่าเมืองชัยภูมิมีชุมชนโบราณที่มีความเจริญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์

ต่อมาชุมชนโบราณเมืองชัยภูมิได้มีการติดต่อกับ ชุมชนโบราณในพื้นที่ภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำป่าสักและยอมรับวัฒนธรรมทวารวดีจากดินแดนดังกล่าว โดยมีการนับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทหรือหินยานเช่นเดียวกับวัฒนธรรมทวารวดี หลักฐานที่แสดงถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดีในจังหวัดชัยภูมิ ได้แก่ ชุมชนโบราณนครกาหลงที่มีคูน้ำคันล้อมรอบ และเสมาริน² นอกจากนี้ที่เมืองชัยภูมียังพบหลักฐานเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมรูปศิวิลิ้งค์ บาราย ปรางค์กู๋ เป็นต้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา เมืองชัยภูมิเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ระหว่าง พ.ศ. 2199 – 2231 พระองค์ได้ทรงขยายอิทธิพลเข้ามาในภาคอีสานและโปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช (สังข์) มาครองเมืองนครราชสีมาในฐานะหัวเมืองชั้นเอก ซึ่งขณะนั้นเมืองนครราชสีมามีเมืองขึ้นอยู่แล้ว 5 เมืองคือ เมืองจันทัก เมืองชัยภูมิ เมืองพิมาย เมืองบุรีรัมย์ และเมืองนางรอง³ หลังจากนั้นจึงได้ตั้งเมืองใหม่อีก 9 เมือง คือ เมืองจตุรัส เมืองบำเพ็ญณรงค์ เมืองเกษตรสมบูรณ์ เมืองภูเขียว เมืองพุทไธสง เมืองประโคนชัย เมืองรัตนบุรี เมืองปักธงชัย และเมืองชนบท ให้ขึ้นกับเมืองนครราชสีมาทั้งหมดรวม 14 หัวเมือง เมืองชัยภูมิและเมืองต่างๆ ในบริเวณพื้นที่จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบันเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310

สมัยกรุงธนบุรี ตลอดระยะเวลา 15 ปี (พ.ศ. 2310 – พ.ศ. 2325) พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงขยายอาณาเขตจนถึงราชอาณาจักรลาว และแม้ว่าเมืองชัยภูมิไม่ปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารสมัย

¹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดชัยภูมิ*. หน้า 40.

² ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). “เสมาริน,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 317.

³ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครราชสีมา*. หน้า 55.

นี้เลย แต่ก็อนุมานได้ว่าเมื่อมีการกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองนครราชสีมา ก็น่าจะรวมถึงเมืองชัยภูมิด้วย เพราะอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองนครราชสีมา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราชอาณาจักรลาวยังคงมีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของไทย เช่นเดียวกันกับในสมัยกรุงธนบุรี¹ ส่วนเมืองชัยภูมินั้นถูกปล่อยทิ้งไว้เป็นเมืองร้างเนื่องจากราษฎรถูกกวาดต้อนไปทำสงคราม และอพยพออกไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่อื่น แต่ก็ยังคงอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของเมืองนครราชสีมาเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา การก่อตั้งเมืองชัยภูมิเริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. 2360² เมื่อท้าว (นาย) แล ชาวลาวข้าราชการสำนักเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ได้อพยพบ้านเรือนมาตั้งหลักแหล่งทำมาหากิน ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านน้ำซุ่น หนองอีจาน (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา) ต่อมา พ.ศ. 2362 ได้อพยพไปตั้งหลักแหล่งใหม่ที่บ้านโนนน้ำอ้อม (อยู่ในพื้นที่จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบันห่างจากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ ประมาณ 6 กิโลเมตร) และใช้ชื่อเมืองตามเดิมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาว่า เมืองไชยภูมิ

ต่อมาใน พ.ศ. 2365 ท้าวแล พิจารณาเห็นว่าที่ตั้งหลักแหล่งเดิมแออัด และคับแคบเกินไป เนื่องจากผู้คนมากขึ้นและกันดารน้ำ จึงอพยพผู้คนและครอบครัวมาตั้งหลักแหล่งที่ใหม่ คือ บ้านหลวง และขอเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาและส่งส่วยทองคำให้แก่กรุงเทพฯ³ ต่อมาชุมชนหมู่บ้านมีจำนวนบ้านเรือนเพิ่มมากขึ้นจึงได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ยกฐานะบ้านหลวงเป็น เมืองชัยภูมิ และแต่งตั้งเป็นพระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) ได้กล่าวถึงพระภักดีชุมพล (แล) * ในรายชื่อเจ้าเมืองต่างๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น ดังนี้

“ เมืองพุทไธสง พระเสนาสงครามเจ้าเมือง เมืองภูเขียว พระไกรสิงหนาทเจ้าเมือง เมืองไชยภูมิ พระภักดีชุมพลเจ้าเมือง เมืองรัตนบุรี พระศรีนครไชยเจ้าเมือง เมืองพิมาย พระพิมาย...ขึ้นเมืองนครราชสีมา...”⁴

เนื่องจากพระภักดีชุมพล (แล) มีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี ดังนั้น ในพ.ศ. 2369 ซึ่งตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ก่อกบฏ เมื่อเดินทัพผ่านเมืองชัยภูมิ ได้เกลี้ยกล่อมพระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิให้ร่วมสงครามและให้ช่วยกวาดต้อนราษฎรกลับเวียงจันทน์ แต่พระภักดีชุมพล (แล) ไม่ยอมเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์

จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่องราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 8 ระบุไว้ดังนี้

¹ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2523). ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 107.

² ไพฑูรย์ มีกุล. (2542). “ชัยภูมิ,เมือง,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 3. หน้า 1068.

³ ไพฑูรย์ มีกุล. (2542). “ภักดีชุมพล(เจ้าเมืองชัยภูมิ),พระยา,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 10. หน้า 3529.

* ตำแหน่งเจ้าเมืองชัยภูมิมีบรรดาศักดิ์เป็น พระ ตามหลักฐานด้านเอกสาร

⁴ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4. หน้า 87.

“...ผัดว่าจคอยช้างซึ่งอ้ายเวียงจันทน์เอาไปบรรทุกทรัพย์สิ่งของเมืองโคราชขึ้นไปเวียงจันทน์กลับมาถึงก่อนจได้บันทุกเสบียงไป..... อ้ายเวียงจันทน์ให้ภากัน กวาดต้อนครัวขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ให้สิ้นเชิง ถ้าไม่ไปจมาเสีย...”¹ และฉบับที่ 9 “...อ้ายเวียงจันทน์ตั้งทัพอยู่หนองบัวลำภูแล้วให้หาเจ้าเมืองภูเขียว ไชยภูมิ ไปแล้วมาเสีย...”²

ทำให้ทราบว่พระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิ และพระไกรสีหนาท เจ้าเมืองภูเขียว ใช้วิธีการถ่วงเวลา เพื่อรอทัพจากราชนาที่กำล้งเดินทางขึ้นมาราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ จึงไม่รีบเร่งในการกวาดต้อนราษฎรและเสบียงอาหารไปรวมกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ ตามความต้องการของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์โกรธและเข้าใจว่าพระภักดีชุมพล (แล) ไม่ภักดีต่อฝ่ายเวียงจันทน์แล้ว จึงสั่งประหารชีวิตพระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิในที่สุด

จากการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่าดินแดนเมืองชัยภูมิมีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่น่าสนใจ นอกจากนี้ยังพบว่า เมืองชัยภูมิมีความสำคัญอย่างยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถึงแม้ว่าจะเป็นหัวเมืองขนาดเล็ก หรือหัวเมืองชั้นจัตวา แต่มีความสำคัญต่อราชธานีที่กรุงเทพฯ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านการเมือง มีดังนี้

ประการแรก เมืองชัยภูมิเป็นเส้นทางเดินทัพและการค้า ระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับราชธานีที่กรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล ผ่านแนวเทือกเขาแดงพระยาไฟ (เทือกเขาแดงพระยาเย็น) อันเป็นขอบของที่ราบสูงโคราช เข้าสู่บริเวณเขตจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน ทางผ่านที่สำคัญ ได้แก่ ช่องตะโก หรือช่องสำราญในปัจจุบัน ผ่านมายังด่านบ้านชวน (อำเภอบำเหน็จณรงค์) ข้ามลำน้ำชี (ลำพชี) เข้าสู่บริเวณเมืองชัยภูมิ ผ่านช่องสามหมอ (อำเภอแก่งคร้อ) เมืองภูเขียว เมืองภูเวียง สู่เมืองหนองบัวลำภู เพื่อไปสู่เมืองเวียงจันทน์ โดยเส้นทางนี้เป็นเส้นทางในการเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ แม่ทัพหลวงของราชธานีไทยในครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2369 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นเส้นทางที่ทัพเจ้าอนุวงศ์ใช้ในการถอยทัพกลับเวียงจันทน์ และกวาดต้อนครอบครัวหัวเมืองในเขตอีสานกลับไปยังเมืองเวียงจันทน์อีกด้วย

ประการที่สอง คือความเสียสละและความจงรักภักดีของผู้นำ ในสถานการณ์ที่คับขันใน พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์ก่อกบฏ พระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรีโดยได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองชัยภูมิเมื่อ พ.ศ. 2367 ก่อนที่จะเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เพียง 2 ปี พระภักดีชุมพล(แล) ถูกสั่งประหารชีวิตเนื่องจากไม่ทำตามความต้องการของเจ้าอนุวงศ์ผู้ก่อกบฏร่วมกับเจ้าเมืองภูเขียว จนในที่สุดก็ถูกสั่งประหารชีวิตเจ้าเมืองทั้งสองคน ถือเป็น การเสียสละเพื่อความอยู่รอดของชาวชัยภูมิอย่างแท้จริง และวีรกรรมในครั้งนั้นสมควรได้รับการยกย่อง

¹ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. หน้า 85.

² แหล่งเดิม. หน้า 88.

ประการสุดท้าย คือ การถวายเป็นเครื่องเมืองภูเขียว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จำนวน 2 เชือก ใน พ.ศ. 2337 และ พ.ศ. 2344 ตามลำดับ คือ พระอินทร์ไอยรา และ พระเทพกฤษณวร ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช้างเผือก ถือว่าเป็นสัตว์ที่ค้นพบได้ยาก เป็นสัตว์ที่มีคุณค่าคู่พระบารมีองค์พระมหากษัตริย์ และเป็นสิ่งคู่บ้านคู่เมืองเนื่องจากพระมหากษัตริย์โบราณใช้ช้างเป็นพาหนะในการออกศึกสงคราม ตามแบบแผนโบราณราชประเพณีสืบมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ด้านเศรษฐกิจนั้นความสำคัญของเมืองชัยภูมิ คือเป็นหัวเมืองส่วยทองคำ¹ จะเห็นได้จาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำหนดให้เมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมาจำนวน 6 เมือง คือ เมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว เมืองสีมม (จตุรัส) เมืองบำเหน็จณรงค์ เมืองจันทิก และเมืองปักธงชัย เป็นหัวเมืองส่วยทองคำ แหล่งทองคำเมืองชัยภูมิ คือบริเวณลำห้วยชาติ อยู่ทางตะวันออกของภูเขาพญาฝ่อ (เทือกเขาเพชรบูรณ์) เรียกว่า บ่อทองโซโหล อยู่ในพื้นที่อำเภอหนองบัวแดง² ตามจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373) ที่กล่าวว่า

“...เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น 6 เมือง (คือ) เมืองไชยภูมิ เลกเดิม 600 (คน) ทอง 3 ชั่ง 15 ตำลึง บวกขึ้นปีมเมีย 70 ทอง 8 ตำลึง 3 บาท (รวม) เลก 670 (คน) ทอง 4 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท...(รวม) เลก 1524 (คน) ทอง (หนัก) 9 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท”³

จะเห็นว่าเลกส่วยทองคำเมืองขึ้นเมืองนครราชสีมา 6 เมือง รวมทั้งสิ้น 1,524 คน ดังนั้นเมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมาส่งทองคำรวมทั้งสิ้น 9 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท ซึ่งส่วยทองคำเมืองชัยภูมิ มีจำนวนมากกว่าทุกเมืองคือ 4 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท และเลกส่วยทองคำเมืองชัยภูมิก็มีจำนวนมากกว่าทุกเมือง คือ 670 คน เมืองชัยภูมิเป็นหัวเมืองขนาดเล็ก หรือหัวเมืองชั้นจัตวา แต่ทำประโยชน์ให้แก่ราชธานีที่นับว่าสำคัญที่สุด คือ สามารถส่งส่วยทองคำให้แก่ราชธานีที่กรุงเทพฯ ได้เป็นจำนวนมาก ซึ่งทองคำเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปใช้เป็นวัสดุในการหล่อพระพุทธรูปหรือปฏิสังขรณ์วัดเพื่อใช้ในการฟื้นฟูพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง

ด้านสังคมและวัฒนธรรม เมืองชัยภูมิเปรียบเสมือนดินแดนแหล่งรับและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมที่สำคัญคือ วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมร กล่าวได้ว่า เมืองชัยภูมิรับวัฒนธรรมทวารวดีจากการติดต่อค้าขายกับเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นเมืองโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก⁴ แล้วแพร่กระจายมายังบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน และรับวัฒนธรรมเขมรจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลผ่านมาที่เมืองชัยภูมิ แล้วข้ามช่องตะโก (ช่องสำราญ) เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน ขยายไปสู่

¹ รัช ปุณโณทก. (2542). “ส่วยทองคำหัวเมืองอีสาน,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 13. หน้า 4460.

² ไพฑูรย์ มีกุล. (2542). “ชัยภูมิ.เมือง,” เล่มเดิม. หน้า 1067.

³ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5. หน้า 97.

⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). “อีสานสมัยลพบุรี,” แอ่งอารยธรรมอีสาน. หน้า 166.

ลพบุรีและสุโขทัย ส่วนกรุงศรีอยุธยาธิบดีศิลปวัฒนธรรมเขมรด้านการเมือง ที่สำคัญ คือ การปกครองแบบเทวราช หรือเทวราชา¹

การที่เลือกศึกษาด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และความสำคัญของเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในครั้งนี้เนื่องจาก พบว่า เมืองชัยภูมิมีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่น่าสนใจและน่าศึกษาเป็นอย่างมาก จึงเห็นสมควรที่จะค้นคว้าและเผยแพร่ต่อไป

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. บุญรอด แก้วกันหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร. จากการศึกษพบว่า รายได้ส่วนใหญ่ของรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาจากส่วย เช่น เร่ว กระวาน เงินทองคำ ทองแดง งาช้าง นอ-ระมาด ไหม ผ้าขาว ดินประสิว ครั่ง ขี้ผึ้ง เป็นต้น และพบว่าเมืองชัยภูมิส่งส่วยทองคำ เร่ว และดินประสิว

2. อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. จากการศึกษพบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระราชกรณียกิจในด้านพระพุทธศาสนาที่สำคัญอันดับแรก คือ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด รองลงมาคือ การหล่อพระพุทธรูปโดยวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างนั้นส่วนใหญ่ได้มาจากการเรียกเก็บส่วยสิ่งของ เช่น ทองคำ ทองแดง เป็นต้น โดยเฉพาะทองคำเป็นสิ่งจำเป็นใช้ในการหล่อพระพุทธรูป และพบว่าหัวเมืองภาคอีสานเป็นแหล่งทองคำที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของจังหวัดชัยภูมิ
2. เพื่อศึกษาความสำคัญด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ของเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองชัยภูมิในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
2. ทำให้ทราบถึงบทบาทในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้เป็นการศึกษาถึงความสำคัญของเมืองชัยภูมิในด้านต่างๆ ได้แก่ ด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ 2325 - 2394)

¹ ลิขิต ธีรเวคิน. (2533). วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย. หน้า 35.

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ ใช้วิธีการตามกระบวนการวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Hisorical Approach) และนำเสนอรายงานในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. เมืองไชยภูมิ หรือเมืองไชยภูมิ หมายถึง ชื่อเดิมของเมืองชัยภูมิ
2. เมืองส่วยทองคำ หมายถึง เมืองที่ขึ้นบัญชีว่าต้องส่งทองคำให้แก่ราชธานีที่กรุงเทพฯ ฯ เช่น เมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว เป็นต้น
3. เลกส่วยทองคำ หมายถึง จำนวนไพร่ส่วยทองคำที่ขึ้นบัญชีไว้ของแต่ละเมืองที่ต้องส่งทองคำให้แก่ราชธานีที่กรุงเทพฯ ฯ ทำหน้าที่ร่อนทองคำตามเกณฑ์ที่รัฐบาลกำหนด
4. กองส่วยทองคำ หมายถึง ฝ่ายควบคุมเลกส่วยทองคำให้ส่งทองคำตามเกณฑ์ร่อนทองที่รัฐบาลกำหนด
5. เกณฑ์ร่อนทอง หมายถึง ปริมาณทองคำที่รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ฯ กำหนดให้เมืองส่วยทองคำนำมาส่งในแต่ละปี
6. ผ้าขาว หมายถึง ผ้าฝ้ายทอมือสีขาวถักทอต่อเนื่องโดยไม่ตัด สำหรับใช้ประโยชน์ภายในราชสำนัก เช่น ใช้ในพิธีพระบรมศพของพระมหากษัตริย์
7. บ่อทองโชโหล่ (โชโล่) หมายถึง แหล่งทองคำเมืองชัยภูมิ ปัจจุบันอยู่พื้นที่อำเภอหนองบัวแดง จังหวัดชัยภูมิ
8. อ้ายเวียงจัน หมายถึง เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์
9. ทองคำฝูย (ฝง) หรือทองคำทราย หมายถึง ทองคำที่มีลักษณะคล้ายเม็ดทราย

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ แหล่งข้อมูลได้มาจาก

1. หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
2. หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
3. สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
5. สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยราชภัฏชัยภูมิ
6. ห้องสมุดเทศบาลเมืองชัยภูมิ

บทที่ 2

การก่อตั้งเมืองชัยภูมิตามหลักฐานด้านเอกสาร

การตั้งชุมชนสมัยกรุงศรีอยุธยา

หลักฐานเกี่ยวกับการตั้งเมืองชัยภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นไม่ปรากฏแน่ชัด ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายปรากฏหลักฐานว่า กรุงศรีอยุธยาได้ขยายอำนาจเข้าปกครองภาคอีสานบางส่วน กล่าวคือ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช (สังข์) ขึ้นมาปกครองเมืองนครราชสีมา ซึ่งในขณะนั้นเมืองนครราชสีมาเมืองขึ้นอยู่แล้ว 5 เมือง ปรากฏชื่อเมืองชัยภูมิว่าเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาด้วย โดยตั้งอยู่ทางทิศเหนือ แต่ไม่อาจสรุปแน่ชัดว่าตั้งอยู่ที่ใดแน่ และไม่อาจจะบ่งชี้ได้ว่าเมืองชัยภูมิในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งบ้านเมืองอยู่พื้นที่บริเวณเดียวกันกับเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ต่อมาหรือไม่ เมืองชัยภูมิในสมัยอยุธยาตอนปลายจึงน่าจะมีผู้คนอาศัยอยู่แบบกระจัดกระจาย ตามบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ โดยตั้งชุมชนอยู่ตามเมืองโบราณที่มีความเจริญมาก่อน¹ เช่น นครกาหลง (อำเภอคอนสวรรค์) เมืองสีมม (อำเภอจัตุรัส) เมืองภูเขียว เมืองเกษตรสมบูรณ์ เมืองคอนสาร เมืองหามหมอก (อำเภอบ้านเขว้า) เป็นต้น โดยแต่ละเมืองมีผู้นำในพื้นที่ดูแลไม่ขึ้นต่อกัน ครั้นถึงช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สภาพเมืองชัยภูมิคงจะมีลักษณะเกือบจะเป็นเมืองร้างไม่มีผู้คน เนื่องจากผู้คนถูกกวาดต้อนไปทำสงครามป้องกันพระราชอาณาจักร ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 หรืออาจสูญหายหนีภัยสงคราม และภัยธรรมชาติที่ทุรกันดารขาดแคลนน้ำ²

การตั้งชุมชนสมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงขยายอำนาจเข้ามาครอบครองภาคอีสานทั้งหมด รวมถึงอาณาจักรลาวล้านช้างด้วย สาเหตุที่ไทยสามารถเข้ามาครอบครองดินแดนดังกล่าวได้ เนื่องจากความแตกแยกของชนชั้นปกครองของล้านช้างเอง คือตั้งแต่ พ.ศ. 2250³ กลุ่มผู้นำส่วนหนึ่งได้แยกตัวจากนครเวียงจันทน์ไปตั้งอาณาจักรล้านช้างร่มขาว หรือหลวงพระบาง ทางตอนเหนือ ต่อมาใน พ.ศ. 2256 ก็มีผู้นำอีกกลุ่มหนึ่งไปตั้งอาณาจักรจำปาศักดิ์ทางตอนใต้ ลาวจึงแตกเป็นสามอาณาจักรโดยตอนเหนือคืออาณาจักรหลวงพระบาง ตอนกลางคือเวียงจันทน์ และตอนใต้ คือจำปาศักดิ์ จากความขัดแย้งดังกล่าวทำให้อาณาจักรล้านช้าง (ศรีสัตนาคนหุต) อ่อนแอจนตกเป็นประเทศราชของไทย ในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2321 และสาเหตุดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มชนวัฒนธรรมล้านช้างอพยพหนีภัยสงครามเข้ามาตั้งถิ่นฐานในราชอาณาจักรไทย โดยอาศัยรวมกับชาวพื้นเมืองเดิมในเขต

¹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). *วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดชัยภูมิ*. หน้า 45.

² แหล่งเดิม.

³ สุวิทย์ ธีรศาศวัต; และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541). *ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน*. หน้า 6.

ภาคอีสาน และมีการขยายชุมชนใหม่เกิดเป็นเมืองหลายแห่ง¹ เช่น

1. เมืองท่ง หรือเมืองสุวรรณภูมิ

ซึ่งนับเป็นเมืองสำคัญแห่งแรก ที่มีการขยายเข้ามาตั้งดินแดนส่วนในของเขตอีสานตอนล่างในลุ่มแม่น้ำชี และแม่น้ำมูลในเวลาต่อมา โดยเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ (เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์) ได้ส่งเจ้าแก้วหรือจารย์แก้ว มาปกครองเป็นเมืองชายแดนของจำปาศักดิ์ และได้ขยายจากชุมชนเมืองท่งเป็นเมืองร้อยเอ็ดใน พ.ศ. 2318² ขวขึ้นกับกรุงธนบุรี

2. กลุ่มพระวอ - พระตา

เป็นกลุ่มการเมืองที่มีวัฒนธรรมแบบล้านช้างที่แยกมาจากเมืองเวียงจันทน์ เนื่องจากมีความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสารผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ พระวอ-พระตาได้อพยพไพร่พลมาตั้งเมืองหนองบัวลำภูเมื่อ พ.ศ. 2310 และเคลื่อนลงมาพร้อมกับกลุ่มนครจำปาศักดิ์ และในที่สุดมาตั้งเมืองอยู่ตำบลดอนมดแดง เขตเมืองอุบลราชธานีกับเมืองยโสธรปัจจุบัน กลุ่มพระวอ-พระตานี้เอง ที่เป็นชนวนสำคัญที่ให้กรุงธนบุรีขยายอำนาจ เข้ามายึดครองหัวเมืองอีสานรวมทั้งอาณาจักรล้านช้างไว้ทั้งหมดใน พ.ศ. 2321 ซึ่งในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (รัชกาลที่ 1) ได้กวาดต้อนราษฎรลาว เมืองเวียงจันทน์เป็นจำนวนมากมาตั้งถิ่นฐานที่สระบุรี³ และยังได้อัญเชิญ พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร หรือพระแก้วมรกต และพระบาง ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์กลับมายังกรุงธนบุรี และนับแต่นั้นมา หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ก็ลดฐานะเป็นประเทศราชของไทย

3. กลุ่มผ้าขาวสมพมิตร

กลุ่มวัฒนธรรมล้านช้าง ที่เข้ามาสร้างชุมชนอีกกลุ่มหนึ่ง ได้อพยพมาจากเมืองผ้าขาว มาตั้งอยู่ที่บ้านแก่งสำโรงในราว พ.ศ. 2310 สมัยกรุงธนบุรีและขออยู่ใต้อำนาจไทย และยกบ้านแก่งสำโรงเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ขึ้นกับราชธานีไทยในสมัยกรุงธนบุรี ต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสมพมิตร เป็นพระยาชัยสุนทรเจ้าเมือง⁴

ส่วนการตั้งเมืองชัยภูมิในสมัยกรุงธนบุรีไม่พบหลักฐานด้านเอกสาร สันนิษฐานว่าเมืองชัยภูมิคงมีผู้คนอาศัยอยู่บ้างอย่างกระจัดกระจาย และเป็นเมืองขึ้นอยู่กับเมืองนครราชสีมาเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา การก่อตั้งเมืองชัยภูมิตามหลักฐานด้านเอกสารจะปรากฏในสมัยต่อมา

การก่อตั้งเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

มูลเหตุการตั้งเมือง

ประการแรก ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ เมืองชัยภูมิตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำชี มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะกับการเพาะปลูกโดยเฉพาะการปลูกข้าว และการจับปลา ทางทิศตะวันตกเป็นเขต

¹ รัชช ปุณโณทก. (2543). “พื้นเมืองอีสาน(ประวัติศาสตร์อีสาน),” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 9. หน้า 3155.

² สุวิทย์ ธีรศาศวัต; และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541). เล่มเดิม. หน้า 6.

³ ดนัย ไชโยธา. (2544). พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 2. หน้า 19.

⁴ รัชช ปุณโณทก. (2543). “พื้นเมืองอีสาน(ประวัติศาสตร์อีสาน),” เล่มเดิม. หน้า 3156.

เทือกเขาสูง มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์ป่าและป่าไม้เหมาะแก่การหาของป่าและล่าสัตว์

ประการที่สอง นโยบายทางการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394 ที่สนับสนุนให้ชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคอีสาน สาเหตุมาจากเหตุการณ์ตอนปลายสมัยกรุงธนบุรี กล่าวคือ ความขัดแย้งกันเองของราชอาณาจักรล้านช้าง (ศรีสัตนาคนหุต) จึงแตกแยกเป็นแคว้นใหญ่ ๆ 3 แคว้น คือ จำปาศักดิ์ หลวงพระบาง และเวียงจันทน์ ต่อมาใน พ.ศ. 2314 เมืองนางรองซึ่งขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ได้ไปขอขึ้นกับเจ้าโอแห่งจำปาศักดิ์แทน ไทยจึงส่งกองทัพไปปราบ ทำให้จำปาศักดิ์ส่งทัพมาช่วยเมืองนางรองและจะมาตีนครราชสีมาด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี (รัชกาลที่ 1) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในสมัยรัชกาลที่ 1) ยกทัพไปปราบได้แคว้นจำปาศักดิ์ ครั้นเมื่อไทยยกทัพกลับกรุงธนบุรีแล้วเจ้าเมืองเวียงจันทน์ คือ พระเจ้าสิริบุญสาร ได้ส่งคนมาจับตัวพระวอเสนาบดีเวียงจันทน์ที่มีเหตุพิพาทกับเจ้าเมืองเวียงจันทน์ แล้วอพยพไปอยู่ที่จำปาศักดิ์ การกระทำดังกล่าวพระเจ้ากรุงธนบุรีถือว่าเป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพไปปราบ ในระหว่างการเดินทางเมืองหลวงพระบางซึ่งไม่ถูกกับเมืองเวียงจันทน์ได้มาขอสวามิภักดิ์ต่อไทย และช่วยไทยทำสงครามกับเมืองเวียงจันทน์ ดังนั้นราชอาณาจักรลาวทั้งหมดจึงตกเป็นประเทศราชของไทยในครั้งนั้น ใน พ.ศ. 2321

จากความขัดแย้งของอาณาจักรล้านช้างและการสงครามดังกล่าว เป็นเหตุให้ชาวลาวพากันอพยพมาตั้งถิ่นฐานในดินแดนอีสานอย่างต่อเนื่อง จนต่อมาเมื่อผู้คนเพิ่มจำนวนมากขึ้นสามารถกลายเป็นเมืองได้ ก็จะมีฐานะเป็นหัวเมืองขึ้นกับหัวเมืองเอกในภาคอีสานคือเมืองนครราชสีมา การมีหัวเมืองเกิดขึ้นในลักษณะนี้เป็นผลดีต่อราชธานีที่กรุงเทพฯ ในเรื่องการเก็บส่วยและการอาศัยกำลังไพร่พลที่เพิ่มมากขึ้นในยามที่จำเป็น¹ โดยเมืองนครราชสีมาจะทำหน้าที่ปกครองดูแล เก็บส่วยและเกณฑ์คนจากหัวเมืองเล็กๆ เหล่านี้เข้ารับราชการ

นอกจากนี้การตั้งเมืองในภาคอีสาน รวมทั้งการได้ราชอาณาจักรล้านช้างยังช่วยให้ไทยกับเวียดนามไม่ต้องเผชิญหน้ากัน เนื่องจากราชธานีไทยต้องการให้ประเทศราชลาวและเขมร เป็นดินแดนกันกระหนาบระหว่างไทยกับเวียดนาม จึงเห็นได้ว่าดินแดนภาคอีสานเป็นเขตยุทธศาสตร์ ที่สำคัญต่อการป้องกันราชอาณาจักรไทย รัฐบาลจึงยกฐานะเมืองนครราชสีมาจากเดิมที่เป็นหัวเมืองชั้นโทในสมัยกรุงศรีอยุธยา ขึ้นเป็นหัวเมืองชั้นเอกเพื่อให้ดูแลเมืองประเทศราช² โดยเฉพาะลาว และเมืองอื่นๆ ในภาคอีสาน (หลังการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว พ.ศ. 2369 – 2371 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงกำหนดให้แม่น้ำโขงเป็นพรมแดนธรรมชาติระหว่างไทยกับลาว และพบว่ามี การตั้งเมืองเกิดขึ้นหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์เป็นจำนวนมาก)

¹ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2543). ประวัติศาสตร์ลาว 1779 – 1975. หน้า 60.

² คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครราชสีมา. หน้า 44.

การก่อตั้งเมืองชัยภูมิสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ดินแดนในภาคอีสานได้รับการเอาใจใส่จากราชธานีที่กรุงเทพฯ มากขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชย์ ทรงมีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองที่มีพื้นที่ในภาคอีสาน ให้เป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาเพื่อให้เป็นกำลังพลของเมืองนครราชสีมา ซึ่งมีอาณาเขตอยู่ระหว่างประเทศราชเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ สำหรับนโยบายเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325- 2394) ราชอาณาจักรไทย พยายามรักษาอิทธิพลในลาวกับเขมร และหลีกเลี่ยงการเป็นศัตรูกับเวียตนาม¹ ที่มีความต้องการขยายอิทธิพลเข้าไปในดินแดนประเทศราชลาวกับเขมร รัชกาลที่ 1 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองนครราชสีมาเกลี้ยกล่อมท้าวพระยาในพื้นที่ให้ไปตั้งภูมิลำเนาในพื้นที่สมควรเหมาะกับการตั้งชุมชนเป็นหลักแหล่ง ใครสามารถชักชวนพรรคพวกไปตั้งที่อยู่เป็นหลักแหล่ง และมีจำนวนประชากรมากพอจนจัดตั้งเป็นชุมชนเกิดขึ้น ก็จะมีรางวัลโปรดเกล้าฯ ให้หัวหน้ากลุ่มมีบรรดาศักดิ์ตามแต่จะทรงพิจารณาเห็นสมควร และให้มีตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองมีอาณาเขตให้ดูแลปกครอง และอนุญาตให้ตั้งญาติวงศ์ดำรงตำแหน่งอุปราช ราชวงศ์ และ ราชบุตร ตามธรรมเนียมการปกครองแบบอาญาสี่ ในรูปแบบวัฒนธรรมล้านช้าง เวียงจันทน์ ที่จะกล่าวถึงในบทต่อไป โดยกำหนดให้เจ้าเมืองต้องรวบรวม ส่งส่วยสิ่งของอันหาได้ในท้องถิ่นนั้น ได้แก่ ผลเร็ว ดินประสิว ทองคำฝูย ครั่ง ไม้ฝาง เป็นต้น ให้แก่ราชธานีที่กรุงเทพฯ และต่อมาเป็นแนวทางปฏิบัติในการตั้งเมืองในภาคอีสาน ที่ท้าวพระยาในพื้นที่พยายามแยกตัวเป็นอิสระจากเมืองแม่ (อาณาจักรล้านช้าง) จะเสนอตั้งเมืองใหม่ขึ้นมา และขอขึ้นกับราชธานีไทยโดยตรงหรือผ่านเมืองนครราชสีมา

การก่อตั้งเมืองชัยภูมิเริ่มขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อ พ.ศ. 2360² สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ได้มีชาวเวียงจันทน์ ชื่อ ท้าวแล ข้าราชการนักเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ได้อพยพบ้านเรือนและไพร่พลมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารและตั้งหลักแหล่งทำมาหากินระยะแรกอยู่ที่บ้านน้ำซุ่น หรือหนองอีจาน (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา) ต่อมา พ.ศ. 2362 ได้อพยพไปตั้งถิ่นฐานแห่งใหม่ เนื่องจากแหล่งเดิมทुरกันดารขาดแคลนน้ำ โดยที่ใหม่เรียกว่า บ้านโนนน้ำอ้อม ปัจจุบันคือ บ้านชีลอง แหล่งใหม่มีน้ำล้อมรอบ บ้านโนนน้ำอ้อม (อยู่ระหว่างบ้านชีเหล็กใหญ่ กับบ้านหนองนาแซงและบ้านโนนกก) ห่างจากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ 6 กิโลเมตร และใช้ชื่อเมืองตามสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า *ไชยภูมิ* ท้าวแล และไพร่พลได้ทำนุบำรุงบ้านโนนน้ำอ้อม (บ้านชีลอง) จนเป็นบ้านเมืองที่มั่นคงเป็นปึกแผ่น เป็นแหล่งทำเลเหมาะกับการประกอบอาชีพ จึงมีผู้คนอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก จนมีจำนวนหมู่บ้าน 13 หมู่บ้าน ดังนี้

- บ้านสามพัน	- บ้านบึงคล้า
- บ้านกุดตุ้ม	- บ้านบ่อหลบ
- บ้านบ่อแก	- บ้านนาเสียว
- บ้านโนนโพธิ์	- บ้านโนนน้ำอ้อม

¹ บังอร ปิยะพันธุ์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์*. หน้า 45.

² ไพฑูรย์ มีกุล. (2543). "ชัยภูมิ,เมือง," ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 3*. หน้า 1008.

- บ้านโพธิ์หญ้า
- บ้านหลุมโพธิ์
- บ้านโนนไฟหญ้า
- บ้านหนองใหญ่
- บ้านกุดไผ่ (บ้านตลาดแร่)

ต่อมา พ.ศ. 2365 ท้าวแล พิจารณาเห็นว่าที่ตั้งหลักแหล่งเดิมแออัด และคับแคบเกินไป เนื่องจากมีผู้คนอาศัยอยู่มากขึ้นและกันดารน้ำ จึงอพยพผู้คนและครอบครัวมาตั้งหลักแหล่งที่ใหม่คือ บ้านหลวง ต่อมาใน พ.ศ. 2367 ชุมชนบ้านเมืองชัยภูมิ มีจำนวนหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้นจึงได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้อยู่ในฐานะ บ้านหลวง เป็น เมืองชัยภูมิ และแต่งตั้งท้าวแลเป็น พระภักดีชุมพล (แล) * เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก โดยขึ้นกับเมืองนครราชสีมาและต้องส่งส่วยทองคำให้แก่ กรุงเทพฯ ตามหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371) เรื่องบัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่างๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น¹ ได้กล่าวถึงพระภักดีชุมพล (แล) ดังนี้

“เมืองพุทไธสง พระเสนาสงครามเจ้าเมือง เมืองภูเขียว พระไกรสิงหนาท เจ้าเมือง เมืองไชยภูมิ พระภักดีชุมพลเจ้าเมือง เมืองรัตนบุรี พระศรีนครไชยเจ้าเมือง เมืองพิมาย พระพิมาย เมืองนางรอง พญานางรอง เมืองตลุง พญาตลุง เมืองปัก พระศรีอหุต เจ้าเมือง เมืองสิมม พญาณรินเจ้าเมือง เมืองแป พญาลครภักดีเจ้าเมือง ขึ้นเมืองนครราชสีมา...”

นับตั้งแต่ราชธานีไทยเข้าปกครองดินแดนภาคอีสานและลาวทั้งหมด ใน พ.ศ. 2321 สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา ไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองของดินแดนดังกล่าว จนกระทั่ง พ.ศ. 2433 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเริ่มปฏิรูปการปกครอง โดยทรงแบ่งภาคอีสานและลาวออกเป็น 4 ฝ่าย คือ หัวเมืองฝ่ายตะวันออก มีศูนย์กลางการปกครองที่จำปาศักดิ์ หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีศูนย์กลางการปกครองที่อุบลราชธานี หัวเมืองฝ่ายเหนือมีศูนย์กลางการปกครองที่หนองคาย และหัวเมืองฝ่ายกลางมีศูนย์กลางการปกครองที่นครราชสีมา และส่งข้าหลวงใหญ่ 4 คน จากส่วนกลางมากำกับดูแลแต่ละฝ่าย ต่อมา พ.ศ. 2436 เปลี่ยนจากฝ่ายเป็น มณฑล ได้แก่ มณฑลอีสาน มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา

มณฑลนครราชสีมา แบ่งเขตการปกครองเป็น บริเวณ มีทั้งสิ้น 4 บริเวณ ดังนี้²

1. บริเวณนครราชสีมา มีเมือง 4 เมือง คือ นครราชสีมา พิมาย ปักธงชัย และเมืองนครจำปาศักดิ์
2. บริเวณนางรอง มีเมือง 5 เมือง คือ นางรอง บุรีรัมย์ ประโคนชัย พุทไธสง และรัตนบุรี

* ตำแหน่งเจ้าเมืองชัยภูมิมีบรรดาศักดิ์ เป็น พระ ตามหลักฐานทางด้านเอกสารของทางราชการ

¹ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4. หน้า 87.

² คณะกรรมการประเมินเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดชัยภูมิ. หน้า 48.

3. บริเวณชัยภูมิ มีเมือง 5 เมือง คือ ชัยภูมิ จัตุรัส บำเหน็จณรงค์ ภูเขียว และเกษตรสมบูรณ์
4. บริเวณเพชรบูรณ์ มีเมือง 5 เมือง คือ เพชรบูรณ์ วิเชียรบุรี บัวชุม ชัยบาดาล และกำแพง

จะเห็นว่าบริเวณชัยภูมิ ประกอบด้วย เมืองชัยภูมิ เมืองจัตุรัส เมืองบำเหน็จณรงค์ เมืองภูเขียว และเมืองเกษตรสมบูรณ์ ได้รวมกันขึ้นต่อเมืองชัยภูมิ และเมืองชัยภูมิขึ้นต่อมณฑลนครราชสีมา ต่อมาหลังจากเกิดเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ไทยถูกฝรั่งเศสบีบบังคับเอาดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จึงทรงโปรด ฯ ให้จัดระบบการปกครองใหม่ ใน พ.ศ. 2440 ¹ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่สำหรับการปกครองระดับอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และให้ยุบเมืองบางเมืองเป็นอำเภอ และเรียกผู้ปกครองเมืองว่าผู้ว่าราชการเมือง อำเภอเรียก นายอำเภอ ดังนั้นเมืองจัตุรัส (สีมม) เมืองภูเขียว เมืองบำเหน็จณรงค์ และเมืองเกษตรสมบูรณ์ จึงถูกยุบให้มีฐานะเป็นอำเภอ และขึ้นตรงต่อเมืองชัยภูมิ

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 และได้มีประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนคำว่า เมือง เป็น จังหวัด เมืองชัยภูมิจึงเปลี่ยนเป็นจังหวัดชัยภูมิตั้งแต่นั้นมา

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475 สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้ออกพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2476 โดยยกเลิกระบบมณฑลเทศาภิบาลลงมาเป็นจังหวัดและอำเภอ ²

ปัจจุบันจังหวัดชัยภูมิแบ่งเขตพื้นที่การปกครองออกเป็น 15 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอ ดังนี้

1. อำเภอเมืองชัยภูมิ	2. อำเภอบ้านเขว้า	3. อำเภอภูเขียว
4. อำเภอหนองบัวระเหว	5. อำเภอจัตุรัส	6. อำเภอเทพสถิต
7. อำเภอเกษตรสมบูรณ์	8. อำเภอภักดีชุมพล	9. อำเภอบำเหน็จณรงค์
10. อำเภอเนินสง่า	11. อำเภอหนองบัวแดง	12. อำเภอบ้านแท่น
13. อำเภอกอนสวรรค์	14. อำเภอกอนสาร	15. อำเภอแก่งคร้อ
16. กิ่งอำเภอซับใหญ่		

¹ ดนัย ไชยโยธา. (2546). ประวัติศาสตร์ไทย: ยุคกรุงธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์. หน้า 164.

² ไพฑูรย์ มีกุล. (2543). "มณฑลในภาคอีสาน: ระบบการปกครอง," ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 10. หน้า 3447.

ตาราง 1 เหตุการณ์สำคัญเมืองชัยภูมิตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยปฏิรูปการปกครองสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัย/พ.ศ.	เหตุการณ์
สุโขทัย	ชัยภูมิเป็นดินแดนติดต่อระหว่างอาณาจักรสุโขทัยกับ เวียงจันทน์
กรุงศรีอยุธยาตอนต้น	ชัยภูมิรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมอาณาจักรล้านช้าง และเริ่ม มีการตั้งเมืองชัยภูมิเกิดขึ้นแล้ว
พระมหาธรรมราชา	ชัยภูมิเป็นเส้นทางเดินทัพไทยยกกองทัพไปตีเวียงจันทน์ พ.ศ.2117
พระนารายณ์มหาราช พ.ศ. 2199 - 2231	ชัยภูมิเป็นหัวเมืองชั้นจัตวาขึ้นกับเมืองนครราชสีมาหัว เมืองโทภาคอีสานในขณะนั้น
เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310	ชัยภูมิกลายเป็นเมืองร้าง ราษฎรอพยพหนีภัยสงครามไป ตั้งถิ่นฐานที่อื่น
พระเจ้ากรุงธนบุรี พ.ศ. 2310 - 2325	สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไทยผ่านชัยภูมิไป โจมตี เวียงจันทน์และได้อัญเชิญพระพุทธมหายานรัตนปฏิ- มากรและพระบางมาประเทศไทยโดยผ่านเมืองชัยภูมิมายัง สระบุรีและกรุงเทพฯ พ.ศ.2321
พระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2325 - 2352	- มีเมืองขนาดเล็กเกิดขึ้นในชัยภูมิ ดังนี้ 1. เมืองภูเขียว ขึ้นตรงต่อราชธานีไทย 2. เมืองคอนสาร ขึ้นตรงต่อราชธานีไทย - พระภริมย์ไกรภักดี เจ้าเมืองภูเขียวถวายช้างเผือกสำคัญ คือ พระอินทรีไอยรา และพระเทพกฤษณ ใน พ.ศ.2337 และ พ.ศ.2344

ตาราง 1 (ต่อ)

สมัย/พ.ศ.	เหตุการณ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2352 - 2367	- พ.ศ.2362 ท้าวแล ชาวเวียงจันทน์ อพยพครัวเรือนมาตั้งถิ่นฐานที่โนนน้ำอ้อม บ้านชีลอง - พ.ศ.2365 ท้าวแลอพยพราษฎรมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านหลวงขึ้นตรงต่อเมืองนครราชสีมาหัวเมืองเอกในภาคอีสาน - ชัยภูมิส่งส่วยเร็ว(สมุนไพรใช้ทำยา) แก่ราชธานีไทย - พ.ศ.2366พบทองคำก้อนใหญ่ที่บ่อโซโหล์ (อำเภอหนองบัวแดง) - พระนรินทรสงครามเจ้าเมืองสี่มุมย้ายมาตั้งถิ่นฐานพื้นที่อำเภอจตุรัส จังหวัดชัยภูมิ ในปัจจุบัน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367 - 2394	- พ.ศ.2367ท้าวแลนำทองคำก้อนใหญ่ที่พบที่บ่อโซโหล์ขึ้นทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและได้รับบรรดาศักดิ์ เป็น พระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก - ชัยภูมิส่งส่วยทองคำแก่ราชธานีไทย - พ.ศ.2369เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ยกทัพเข้ามาตีกรุงเทพฯกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินกลับเวียงจันทน์ - พระภักดีชุมพล (แล) พระไกรสิงหนาท (เจ้าเมืองภูเขียว) ไม่ร่วม สงครามกับเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พยายามถ่วงเวลาไม่รีบเร่งใน การอพยพผู้คนไปยังเวียงจันทน์ จึงถูกเจ้าอนุวงศ์จับและสั่งให้นำไปประหารชีวิต พ.ศ.2369 - พ.ศ.2374 พระภักดีชุมพล (เกตุ) เจ้าเมืองชัยภูมิคนที่ 2 ย้ายจากบ้านหลวงมาตั้งบ้านเรือนใหม่ที่บ้านโนนบ่อปิด หรือบ้านหนองบัว เมืองเก่า - พระภักดีชุมพล (เปี้ยว) เจ้าเมืองคนที่ 3 เกิดข้าวยากหมากแพงราษฎรอพยพหนีจากชัยภูมิไปตั้งถิ่นฐานที่อื่น - ชัยภูมิขอส่งส่วยเงินแทนทองคำปีละ 4,000 บาท เพราะการส่งส่วยทองคำเริ่มขัดสน - พ.ศ.2386 เมืองชัยภูมิ ค้างส่งส่วยทองคำจึงต้องกระบือไปขายที่เมืองลพบุรี เพื่อนำเงินมาใช้แทนค่าส่วยทองคำที่ค้างส่ง

ตาราง 1 (ต่อ)

สมัย/พ.ศ.	เหตุการณ์
พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2394 – 2411	พระภักดีชุมพล (ที) เจ้าเมืองคนที่ 4 ย้ายจากบ้านโนนปอปิดมา ตั้งบ้านเรือนที่บ้านหินตั้ง และฟื้นฟูเมืองชัยภูมิ ส่งคนไปเกลี้ย กล่อมให้ราษฎรอพยพกลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่ชัยภูมิใหม่
พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 – 2453	- พระภักดีชุมพล (บุญจันทร์) เจ้าเมืองคนที่ 5 ส่วยค้ำส่งมา รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้เก็บส่วยเงินแทน ในอัตรา คนละ 4 บาท - รัชกาลที่ 5 ปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2433 - พระภักดีชุมพล (แสง) เจ้าเมืองชัยภูมิคนที่ 6 เมืองชัยภูมิขึ้น ตรงต่อมณฑลลาวกลาง พ.ศ. 2436 - พระภักดีชุมพล (แสง) ลาออกจากราชการ และสิ้นสุดการ ปกครองระบบกินเมือง ใน พ.ศ. 2440 - พระหฤทัย (บัว) ผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิคนแรก ใน พ.ศ. 2443 บรรดาเมืองเล็กๆ ถูกยุบลงมีฐานะเป็นอำเภอขึ้นกับ เมืองชัยภูมิ คือ 1. อำเภอเมืองชัยภูมิ 2. อำเภอเกษตรสมบูรณ์ 3. อำเภอภูเขียว 4. อำเภอจัตุรัส 5. อำเภอบำเหน็จณรงค์

ที่มา : สุทธิ เหล่าฤทธิ์; และคนอื่นๆ. (2545). *ประวัติเมืองชัยภูมิ*. หน้า 139.

บทที่ 3

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านการเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พ.ศ. 2325 – 2394

ลักษณะการปกครองหัวเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันสูงสุดในการปกครอง แต่ความเป็นเทวราชาเปลี่ยนไปเป็นเนนคติและรูปแบบของธรรมราชาเข้ามาแทนที่ พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ถูกจำกัดด้วย ทศพิธราชธรรม และระบบในการควบคุมพลเมือง คือ ระบบไพร่¹ แต่ในความเป็นจริงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ถูกตัดทอนลง พระมหากษัตริย์ต้องแบ่งพระราชอำนาจและกำลังคนให้มูลนายในระดับรองลงมาปกครองดูแล นับเป็นจุดเริ่มต้นในการสะสมอำนาจของกลุ่มมูลนายระดับรอง เนื่องจากความขาดแคลนเชื้อพระวงศ์ร่วมบริหารบ้านเมือง ดังนั้นผู้มีอำนาจในการควบคุมกำลังคนอย่างแท้จริงคือมูลนายระดับรองลงมาหรือกลุ่มขุนนาง จึงเป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเสนาบดีตระกูลขุนนาง ที่มีขอบข่ายอิทธิพลกว้างขวางในระบบบริหาร โดยเฉพาะการคลัง การต่างประเทศ ติดต่อกันมาหลายรัชกาลรวมทั้งการมีส่วนในการพิจารณาผู้สมควรครองราชย์องค์ต่อไป² จนกลายเป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองที่มีความสำคัญต่อเสถียรภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงหรือพระมหากษัตริย์กับวังหน้า* จัดเป็นลักษณะทางการเมืองรูปแบบหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ วังหน้าเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ วังหน้าสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าให้ถวายพระนามพรอัฐกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 1 ว่า กรมพระราชวังบวรรมหาสุรสิงหนาท)³ ทรงมีความสามารถมากด้านการรบและได้รับชัยชนะมาโดยตลอด มีความมั่งคั่งทั้งทรัพย์สินเงินทองและไพร่พล ทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งขุนนางฝ่ายวังหน้าไว้ทั้งหมดเพื่อเป็นฐานกำลังและอำนาจของพระองค์ ลักษณะเช่นนี้ก็จัดเป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองที่ทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อีกเช่นกัน

ความขัดแย้งดังกล่าวคลี่คลายลงได้ในสมัยต่อมา คือสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีนโยบายควบคุมกำลังคนของวังหน้าโดยไม่ให้วังหน้าแต่งตั้งข้าราชการเอง⁴ ทำให้กลุ่มข้าราชการวังหน้าและวังหลวงมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และลดความหวาดระแวงระหว่างวังหลวง (พระมหากษัตริย์) กับวังหน้าลงได้

¹ บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). *ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 221.

² แหล่งเดิม. หน้า 228.

* คำว่า วังหน้า มีที่มาจากที่ตั้งของพระราชวังที่ประทับของพระมหาอุปราช ซึ่งเรียกว่า พระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งตั้งอยู่ด้านหน้าของพระราชวังหลวงอันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์

³ กนกวลี ชูชัยยะ ; และกฤษฎา บุญยสมิต. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1*. หน้า 43.

⁴ แหล่งเดิม.

การปกครองหัวเมือง

ระเบียบบริหารราชการแผ่นดินสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ในการปกครองส่วนกลางยังคงใช้รูปแบบการปกครองเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและสมัยกรุงธนบุรี* การควบคุมบังคับบัญชาหัวเมืองต่างๆ แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราช โดยจัดระดับความสำคัญทางยุทธศาสตร์ และความหนาแน่นของพลเมืองของเมืองต่างๆ เหล่านั้นออกเป็นหัวเมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี และชั้นจัตวา ตามจำนวนประชากรและความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์

1. หัวเมืองชั้นใน

คือ เมืองที่อยู่ใกล้เขตราชธานี ส่วนมากเป็น หัวเมืองชั้นจัตวา ราชธานีกำกับดูแลโดยตรง ผู้ปกครองเมือง เรียกว่า ผู้รั้ง ไม่ใช่เจ้าเมือง อยู่ในอำนาจกำกับดูแลของเจ้ากระทรวงต่างๆ ในราชธานี¹

2. หัวเมืองชั้นนอก

คือเมืองที่อยู่ไกลราชธานีออกไป จัดเป็นเมืองพระยามหานคร และแบ่งเป็นเมืองเอก โท ตรี หัวเมืองชั้นนอกส่วนใหญ่จะเป็นเมืองขนาดใหญ่ อยู่ชายเขตแดนและมีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ เช่น นครศรีธรรมราช นครราชสีมา และพิษณุโลก หัวเมืองชั้นนอกนี้พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์หรือขุนนางชั้นสูงออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดต่างพระองค์ทุกอย่าง การปกครองในท้องที่ต่างๆ คงอาศัยตามแบบประเพณีการปกครองแต่ดั้งเดิม ซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านมีผู้ใหญ่ที่เจ้าเมืองแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้า หลายหมู่บ้านรวมกันเป็นตำบล แต่ละตำบลมีกำนันที่เจ้าเมืองแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้า กำนัน มีบรรดาศักดิ์ เป็นพิน் หลายตำบลรวมกันเป็นแขวง²

โดยหัวเมืองชั้นเอกเหล่านี้จะมีเมืองเล็กๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้อยู่ในความดูแลเรียกว่าเป็นเมืองขึ้นของเมืองเอกนั้นๆ เมืองเอกใดจะมีเมืองขึ้นในสังกัดมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความสะดวกในการติดต่อกัน³ เจ้าเมืองมีหน้าที่ดูแลราษฎรในปกครองให้ร่มเย็นเป็นสุข เวลาเกิดศึกสงครามต้องจัดทัพไปรบตามเมืองต่างๆ ตามบัญชาของราชธานีต้องรายงานความเป็นไปในบ้านเมืองให้พระมหากษัตริย์ทราบโดยผ่านทางเสนาบดี ต้องเป็นผู้พิพากษาคัดสินกรณีพิพาทของราษฎร และยังมีบทบาทยุติลงโทษเจ้าเมืองที่กดขี่ประชาชนไว้อย่างรุนแรง⁴ เจ้าเมืองจะมีผู้ช่วยบริหารคือ กรมการเมือง เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะได้รับการแต่งตั้งจากราชธานี มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดแทนพระองค์ทุกประการ แต่จะไม่มีรับ

* แบ่งหน่วยราชการควบคุมการบริหารราชการแผ่นดินภายใต้การบังคับบัญชาของเสนาบดี 6 กรม ดังนี้ กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมเมือง กรมวัง กรมท่า กรมนา

¹ เสถียร สุขโสภณ. (2514). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ*. หน้า 70.

² ดนัย ไชยโยธา. (2544). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 2*. หน้า 84.

³ เสถียร สุขโสภณ. (2514). *เล่มเดิม*. หน้า 3.

⁴ บังอร ปิยะพันธุ์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์*. หน้า 115.

เงินเดือนประจำ รัฐบาลจึงอนุญาตให้เก็บค่าปรับการตัดสินคดีหรือค่าธรรมเนียมในการออกโฉนดที่ดิน ค่าส่วยจากไพร่หัวเมืองเป็นรายได้ นอกจากข้าราชการหัวเมืองเหล่านี้ยังสามารถประกอบอาชีพส่วนตัว เช่น ทำไร่ ทำนา และค้าขายโดยมีไพร่ในกำกับเป็นแรงงานให้อีกด้วย

3. เมืองประเทศราช

ได้แก่เมืองที่ประชาชนในเมืองนั้นเป็นชนชาติอื่นที่ไม่ใช่ชาวไทย มีเจ้าเมืองหรือกษัตริย์ซึ่งมีเชื้อสายพื้นเมืองปกครองกันเอง ตามจารีตประเพณีของแต่ละชาติ และถวายความสวามิภักดิ์เป็นขอบขันธสีมาของกรุงสยาม ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวาย โดยเครื่องราชบรรณาการไม่จำกัดว่าจะ เป็นของสิ่งใดหากเป็นโอกาสพิเศษ เช่นในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็อาจมีของบรรณาการพิเศษที่มีจำนวนมาก ราคาสูง หากเป็นประจำปีก็สุดแต่อัธยาศัยฝ่ายเมืองประเทศราชจะเห็นสมควร และจะทรงพระราชทานบำเหน็จรางวัลตอบแทนให้คุ้มค่าเสมอ สำหรับดอกไม้เงินดอกไม้ทองนั้นต้องถวายทุกปีเป็นประจำ ดังนั้นเมืองประเทศราชจึงมีอำนาจปกครองตนเองอย่างเต็มที่เบ็ดเสร็จ ขึ้นตรงต่อไทยเพียงในนาม แต่ผู้ใดจะเป็นเจ้าเมืองต้องเข้ามาราบบังคมทูลขอให้เป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้¹ หากเมืองประเทศราชนั้นมีเหตุการณ์ความวุ่นวายรุนแรงเกิดขึ้น จะโปรดให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไปอยู่ประจำดูแลความเรียบร้อยให้เป็นครั้งคราวไป เช่น โปรดให้เจ้าพระเจ้าอภัยภูเบศร์ (แบน) เป็นผู้รักษาราชการประจำกรุงกัมพูชา เป็นต้น

การจัดแบ่งหัวเมืองขึ้น

การปกครองหัวเมืองหรือการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความแตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ก็คือ มีการจัดแบ่งหัวเมืองขึ้นให้เจ้ากระทรวงต่างๆ สังกัดดูแล คือ กลาโหม มหาดไทย และกรมท่า² ดังนั้นหัวเมืองต่างๆ ในตอนนี้จึงแยกย้ายเข้าสังกัดเป็น 3 ฝ่ายดังนี้

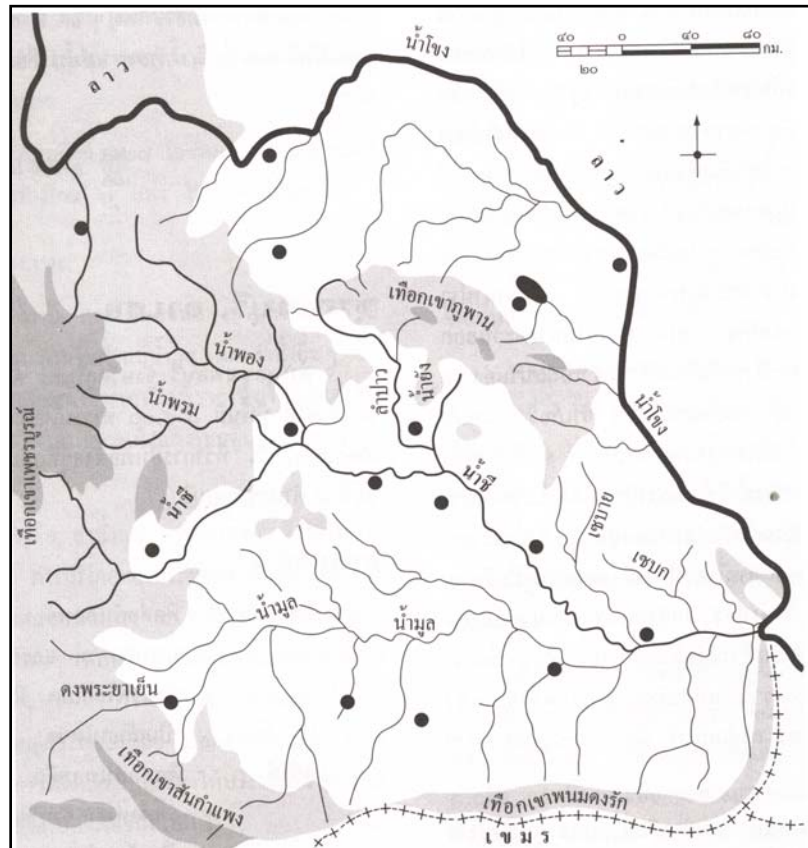
1. หัวเมืองขึ้นสังกัดมหาดไทย หรือ สมุหนายก ได้แก่ หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด ส่วนจะเชิงเทราขึ้นอยู่กับฝ่ายมหาดไทยมาแต่เดิม ก็ให้ขึ้นมหาดไทยต่อไป หัวเมืองทั้งหมดนี้แบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก

2. หัวเมืองขึ้นสังกัดกลาโหม หรือ สมุหกลาโหม ได้แก่หัวเมืองฝ่ายใต้ และฝ่ายตะวันตกทั้งหมด รวม 20 เมือง ดังนี้ สงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ไซยา หลังสวน ชุมพร ปทิว คลองวาน กุยปราน ตะนาวศรี มะริด กระ ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา ถลาง กาญจนบุรี ไทรโยค และเพชรบุรี

3. หัวเมืองขึ้นสังกัดกรมท่า ได้แก่หัวเมืองที่เป็นเมืองท่าตั้งอยู่ปากอ่าวในแถบชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยซึ่งมีเรือไปมาค้าขายมาก มีจำนวนทั้งสิ้น 9 เมือง คือ นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี (สมุทรสาคร) ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด และสมุทรสงคราม

¹ เสทือน สุโกโสภณ. (2514). เล่มเดิม. หน้า 70.

² แหล่งเดิม. หน้า 71.

ภาพประกอบ 10 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศภาคอีสานในปัจจุบัน

ที่มา : สุทธิ เหล่าฤทธิ์; และคนอื่น ๆ. (2545). *ประวัติเมืองชัยภูมิ*. หน้า 150.

จะเห็นได้ว่า อาณาเขตปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) แผ่ขยายอาณาเขตได้กว้างขวางไปมาก คือ ทางทิศเหนือมีอาณาเขตจดแดนล้านนาไทย ทางทิศใต้ได้ตลอดคาบสมุทรมลายู ทางทิศตะวันออกมีอาณาเขตตลอดหัวเมืองลาว จนถึงเขตแดนกัมพูชา ตะวันตกมีอาณาเขตถึง มะริด ตะนาวศรี และทวาย นับได้ว่าอาณาเขตของราชธานีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีอาณาเขตกว้างขวางที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย

ลักษณะการปกครองหัวเมืองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

หัวเมืองภาคอีสาน หมายถึง ดินแดนที่มีลักษณะคล้ายแอ่งกระทะใหญ่ 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือ และแอ่งโคราชซึ่งอยู่ทางตอนใต้ โดยมีเทือกเขาภูพานตัดผ่านแบ่งกันแอ่งสกลนครออกจากแอ่งโคราช หัวเมืองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแบ่งการปกครองออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

หมายถึง ภาคอีสานและดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง¹ ซึ่งเป็นดินแดนของภาคอีสานในปัจจุบัน ถือว่าเป็นหัวเมืองชั้นนอกชายเขตแดนพระราชอาณาจักร หัวเมืองเหล่านี้สืบเชื้อสายมาจากอาณาจักรล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุต ปกครองตามธรรมเนียมของวัฒนธรรมล้านช้างแบบเดิม พร้อมด้วยกรมการเมือง เรียกการปกครองแบบนี้ว่า อาญาสี่ ดังนี้

1. เจ้าเมือง

ในกรณีเป็นเจ้าแผ่นดิน หรือกษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการกำกับราชการภายในบ้านเมืองทั้งปวงในเขตอาณาจักรของตน แต่ถ้าเป็นเมืองขึ้นกับเมืองใหญ่อำนาจของเจ้าเมืองน้อยกว่า เพราะพื้นที่ปกครองน้อยกว่า² เจ้าเมืองไม่มีอำนาจตัดสินประหารชีวิตผู้ร้ายอุกฉกรรจ์และไม่มีอำนาจถอดถอนกรมการเมืองผู้ใหญ่ (อุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร) ต้องฟังคำสั่งจากเมืองใหญ่หรือแล้วแต่พระมหากษัตริย์จะมีพระราชกระแสรับสั่ง นอกจากนั้นแล้วอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองคล้ายกับเจ้าแผ่นดิน คือ มีอำนาจบังคับบัญชาขุนนางทั้งหมดในเขตปกครองของตน มีอำนาจแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการทุกคนที่ต่ำกว่าตำแหน่งอาญาสี่³ ซึ่งเป็นอำนาจของพระมหากษัตริย์ไทย ราชธานีไทยมีอำนาจหน้าที่ ออกกฎระเบียบ ขอบบังคับ และใช้เสมือนเป็นกฎหมาย ส่วนอำนาจหน้าที่ของเจ้าแผ่นดินและเจ้าเมือง คือ เป็นหัวหน้าบริหารสูงสุดของแคว้นและเมืองตามลำดับ ดูแลทุกข์สุขผลประโยชน์ของบ้านเมืองและผลประโยชน์ของราษฎร พินิจภาคคีความต่าง ๆ ปรามปรามโจรผู้ร้าย ดูแลเรื่องส่งส่วยสาอากรให้ราชธานี และมีหน้าที่รายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ ภายในเมืองรวมทั้งส่งข่าวการศึกษาสงครามให้ราชธานีทราบ หากมีศึกมาติดพันบ้านเมืองก็ต้องนำกองทัพออกปกป้องบ้านเมืองด้วย⁴

¹ แหล่งเดิม.

² สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2543). *ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975*. หน้า 48.

³ แหล่งเดิม.

⁴ แหล่งเดิม.

2. อุปฮาด (อุปราช)

มีหน้าที่ทำการแทนเจ้าเมือง เมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถว่าราชการได้ อุปฮาดจะเป็นผู้ทำการแทนทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีอำนาจแนะนำตักเตือนกรรมการเมืองในหน้าที่ทั่วไป เป็นผู้รวบรวมบัญชีส่วยสาอากร เฝ้ารับสั่งการในตำแหน่งรองให้เก็บส่วยสาอากรส่งเมืองหลวง ออกประกาศเกณฑ์กำลังเมืองเวลาเกิดศึกสงคราม และเป็นหัวหน้าที่ปรึกษาของกรรมการเมือง

3. ราชวงศ์

มีหน้าที่เกี่ยวกับบรรดาศักดิ์ ตัดสินชำระความในการปกครองทั่วไป ราชวงศ์มีหน้าที่ปฏิบัติตามคำสั่งของอุปราช เช่น เป็นผู้รวบรวมสรรพบัญชี ส่วยสาอากร เป็นต้น

4. ราชบุตร

มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์ของเมือง ราชบุตรแปลว่าบุตรเจ้าเมือง แต่ความเป็นจริงแล้วไม่จำเป็นต้องเป็นเชื้อวงศ์ของเจ้าเมืองเสมอไป แต่อาจเป็นผู้ที่มีความสามารถในหน้าที่ราชการ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นตำแหน่งราชบุตร ก็จะเรียกว่า ราชบุตร เหมือนเดิม

ส่วนตำแหน่งกรรมการเมืองที่สำคัญอื่นๆ สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์¹ กล่าวว่า มีดังนี้

ก. เมืองแสนและเมืองจันทร์ เมืองแสน มีหน้าที่กำกับฝ่ายทหารคล้ายกับสมุหกลาโหมของกรุงเทพฯ ส่วนเมืองจันทร์ มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือนคล้ายกับสมุหนายก นอกจากนี้ทั้งสองตำแหน่งนี้ยังมีหน้าที่เป็นตุลาการตัดสินคดี ว่ากล่าวบังคับบัญชา ท้าวฝ่าย (มีอำนาจหน้าที่เทียบเท่านายอำเภอของไทย) ตาแสง (เทียบเท่ากำนันของไทย) นายบ้านหรือกวนบ้าน(ผู้ใหญ่บ้าน) ให้ดูแลราษฎรไม่ให้มีการกดขี่ข่มเหงกัน และติดตามจับกุมโจรผู้ร้าย

ข. เมืองขวา เมืองซ้าย และเมืองกลางทั้งสามตำแหน่งนี้มีหน้าที่รักษาบัญชี ควบคุมและปล่อยตัวนักโทษตามคำสั่งตุลาการและควบคุมนักโทษไปดูแลปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัด

ค. เมืองคุก เมืองฮาม และเมืองแพน สามตำแหน่งนี้เป็นผู้ช่วยของเมืองขวา เมืองซ้าย และเมืองกลาง คล้ายกับตำแหน่งสัสดีของภาคกลาง

ง. นาเหนือและนาใต้ สองตำแหน่งนี้มีหน้าที่จัดหาข้าวขึ้นนางหลวง สำหรับใช้ในราชการสงคราม หรือแจกราษฎร เก็บส่วยจากราษฎร สำนวณสำมะโนครัว 3 ปีต่อครั้ง

จ. ซาเนตรและซานนท์ สองตำแหน่งนี้เป็นเลขานุการของเมืองแสน และเมืองจันทร์ คล้ายกับตำแหน่งเสมียนตราจังหวัดของไทยในปัจจุบัน

ฉ. สุโผ มีหน้าที่เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุด

นอกจากนี้ในคณะอาญาได้มีการแบ่งการปกครองออกเป็น 4 กอง คือ กองเจ้าเมือง กองอุปราช กองราชวงศ์และกองราชบุตร ให้ราษฎรขึ้นทะเบียนใน 4 กองนี้ได้ตามใจสมัคร หัวเมืองในภาคอีสานเกือบทั้งหมด ยกเว้นเมืองนครราชสีมาและเมืองบิรवारปกครองแบบอาญาสี่ทั้งสิ้น ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม เมืองกาฬสินธุ์ เมืองขอนแก่น เมือง

¹ แหล่งเดิม. หน้า 49.

สกลนคร เมืองหนองคาย เมืองมุกดาหาร เป็นต้น และต้องส่งส่วยหรือถวายเครื่องราชบรรณาการต่อราชธานีที่กรุงเทพฯ ทุกปี ตามกำลังทรัพย์ที่หาได้ในเมืองนั้นๆ เช่น นอระมด (หน่อแรด) หนังกวาง ผลเร็ว (หมากเหม้ง) น้ำรัก ยางสน ผ้าขาว รวมทั้งเงินทองตามที่ราชธานีจะเรียกเก็บ

การปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนี้ ทางราชธานีจะอนุญาตให้เจ้าเมือง และคณะกรรมการเมืองมีอำนาจปกครอง และปกครองดูแลกันเองและแต่งตั้งข้าหลวงออกไปตรวจตราแนะนำเป็นครั้งคราวตามสถานการณ์ความจำเป็นของบ้านเมือง ได้แก่ การแต่งตั้งข้าหลวงออกมาเพื่อเร่งรัดส่วยเงินสิ่งของที่ค้างชำระ หรือส่งกองทัพออกมาช่วยปราบปรามข้าศึกที่เกิดขึ้น และตัดสินใจความเรื่องใหญ่ที่เกินฐานะของเจ้าเมืองจะตัดสินใจได้ เป็นต้น

หากเปรียบเทียบการปกครองของหัวเมืองภาคอีสานของไทย กับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ แล้วจะเห็นได้ว่าโครงสร้างหลัก และตำแหน่งหลักของหัวเมืองอีสานคล้ายคลึงกับเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ กล่าวคือ ตำแหน่งอาญาสี่เหมือนกัน แต่ฐานะของผู้ปกครองเมืองของอีสานต่ำกว่า เพราะเป็นเพียงเจ้าเมือง แต่ผู้ปกครองเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์เป็นพระเจ้าแผ่นดินประเทศราชของไทย และตำแหน่งที่ต่ำกว่าอาญาสี่ของหัวเมืองอีสาน มีจำนวนน้อยกว่าเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์

ตำแหน่งหลักๆของหัวเมืองอีสาน นอกจากตำแหน่งอาญาสี่แล้ว เสนาบดีฝ่ายขวามี 4 ตำแหน่ง คือ เมืองแสน เมืองขวา เมืองฮาม และนาเหนือ เสนาบดีฝ่ายกลางมี 2 ตำแหน่ง คือ เมืองกลางกับชานนท์ และเสนาบดีฝ่ายซ้ายมี 4 ตำแหน่ง คือ เมืองจันทร์ เมืองซ้าย เมืองคุก และนาใต้¹

การปกครองเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น

เมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้น ได้แก่ เมืองนครจันทิก (เขตอำเภอสีคิ้ว) เมืองพิมาย เมืองจักรีส เมืองชัยภูมิ รวมทั้งเขมรป่าดง คือ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ขุขันธ์ สังขะ เป็นต้นอยู่นอกกระบบการปกครองแบบอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เนื่องจากเมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นเมืองพระยามหานคร และเป็นหัวเมืองชั้นนอกที่มีขนาดใหญ่และมีความสำคัญที่สุดในภาคอีสาน พระมหากษัตริย์ทรงโปรดเกล้าให้ส่งข้าหลวงมาปกครองต่างพระเนตรพระกรรณ จึงถือเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไม่ใช่เมืองขึ้นหรือเมืองประเทศราชเหมือนหัวเมืองอื่นๆในภาคอีสาน โดยมีฐานะเป็นเมืองพระยามหานครและหัวเมืองชั้นนอกมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งส่งพระยายมราช (สังข์) เป็นข้าหลวงมาปกครอง มีเจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง เช่นเดียวกับหัวเมืองในภาคกลาง และมีหน้าที่ส่งส่วยถวายได้ปกครองของราชธานี² ดังนั้นเมืองนครราชสีมาและเมืองบริวาร จึงไม่ได้ใช้ระบบการปกครองแบบอาญาสี่ให้แตกต่างจากหัวเมืองในภาคอีสานอื่นๆ

สำหรับเมืองชัยภูมิ และเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาอื่นๆ ซึ่งจัดว่าเป็นหัวเมืองขนาดเล็ก หรือชั้นจัตวา นอกจากเจ้าเมืองแล้ว จะมีปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และยังมีขุนนางผู้น้อย ซึ่งเรียกว่า

¹ แหล่งเดิม. หน้า 47.

² รัช ปุณโณทก. (2543). “อาญาสี่ :ระบบการปกครอง,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15.

กรรมการ ทำหน้าที่ช่วยในการบริหาร กรรมการจะประกอบด้วย จำเมือง ทำหน้าที่นครบาล คือปราบปรามโจรผู้ร้าย แฝงและศุภมาตรา เป็นขุนนางฝ่ายตุลาการรักษาดำรงกฎหมายและเป็นผู้ตัดสินคดีความ สัสดี หรือนายทะเบียน และหมื่นแขวง

เมืองนครราชสีมาและเมืองบริวาร ในช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ตั้งชุมชนในภาคอีสานตอนล่างเพิ่มเติม เรียกว่า หัวเมืองเขมรป่าดง ได้แก่ เมืองรัตนบุรี เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุนันธ์¹ หัวเมืองเหล่านี้มีฐานะเป็นเมืองขึ้นหรือเมืองบริวารของเมืองนครราชสีมา เขมรป่าดงจึงมีฐานะเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย และไม่ต้องใช้ระบบการปกครองแบบอาญาเช่นเดียวกับเมืองชัยภูมิและเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาอื่นๆ

ชนชั้นปกครองเมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นรวมทั้งเมืองชัยภูมิ มีบทบาทหน้าที่ ดังนี้

เจ้าเมือง หรือผู้ว่าราชการเมือง จะได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ ให้ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในเมืองของตน บำบัดทุกข์บำรุงสุข ป้องกันโจรผู้ร้าย พิจารณาคดีภายในเมืองที่สำคัญ คือรู้บัญชีจำนวนคนไม่ว่าจะเป็น ไพร่หลวง ไพร่สม เพื่อจะได้สะดวกในการเกณฑ์เก็บส่วย² การเรียกใช้งาน หรือการเรียกเกณฑ์กำลังทัพพร้อมทั้งตรวจจับผู้คนที่หลบหนีเข้ามาในเมืองหรือออกไปนอกเมือง และรวบรวมชื่อจำนวนนายกอง ปลัดกอง ขุนหมื่น เจ้าหมู่ต่างๆ ในเมืองของตน ส่งเป็นบัญชีทางวาไปให้สัสดีและเสนาบดดินสังกัดไว้เป็นหลักฐาน เพื่อรับพระราชทานเบี้ยหวัดประจำปี สำหรับการแต่งตั้งเจ้าเมืองนั้น จะมีขึ้นในกรณีตำแหน่งเจ้าเมืองว่างลง ปลัดเมือง หรือผู้ช่วยราชการเมือง มีหน้าที่ช่วยเจ้าเมืองดูแลความเป็นอยู่ของราษฎรไทยและต่างชาติ รวมทั้งเข้าร่วมในการตัดสินคดีความภายในเมืองด้วย

ปัญหาการปกครองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

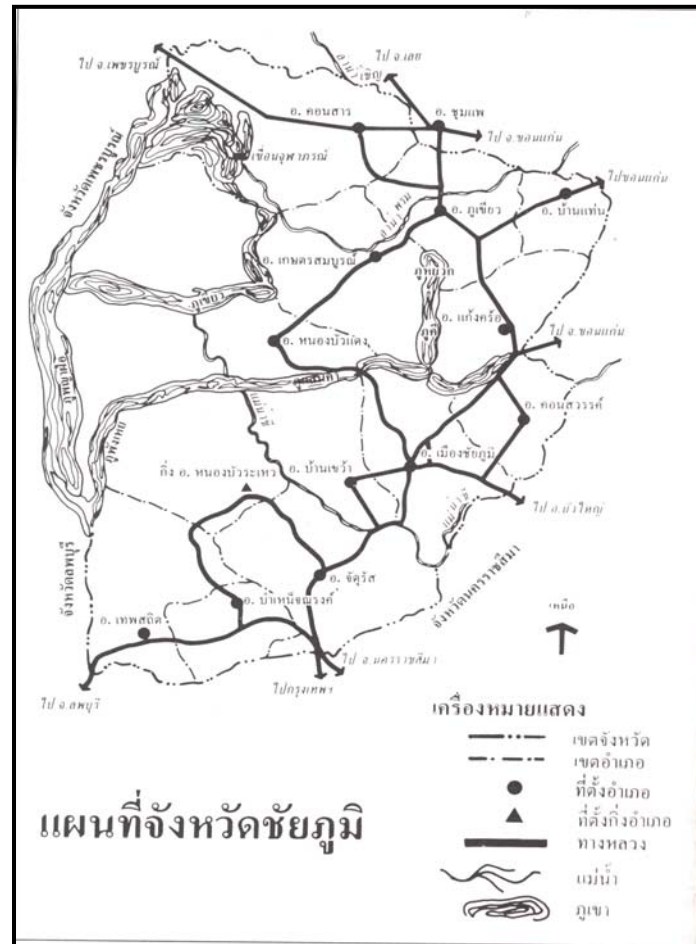
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394 ไทยมีนโยบายที่จะสร้างเมืองฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แข็งแกร่งขึ้น โดยอพยพประชากรจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (ลาว) มาตั้งหลักแหล่งใหม่ในฝั่งขวาของแม่น้ำโขง หรือบริเวณภาคอีสานในปัจจุบัน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการให้ดินแดนภาค อีสานเป็นดินแดนกันกระหนาบระหว่างไทยกับประเทศราชเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์³ ในการขยายอำนาจเข้ามาในภาคอีสานนี้ ส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ได้อาศัยกลุ่มเจ้าเมืองในเขตพื้นที่ภาคอีสานเป็นผู้จัดการปกครองดูแล ภายใต้การควบคุมของเมืองนครราชสีมาอีกชั้นหนึ่ง รัฐบาลไทยไม่มีนโยบายในการเข้าปกครองหัวเมืองภาคอีสานเหล่านี้ด้วยตนเอง⁴ ทำให้หัวเมืองต่างๆ เหล่านี้มีอิสระในการปกครองตนเองอย่างเต็มที่ตามธรรมเนียมที่มีมาแต่เดิมแบบวัฒนธรรมล้านช้าง คือระบบอาญาสี่ ดังได้กล่าวมาแล้วทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองในภาคอีสานกับราชธานีกรุงเทพฯ เป็นเพียงการส่งส่วย เกณฑ์แรงงาน และ รับพระบรมราชโองการแต่งตั้ง เจ้าเมือง กรรมการเมืองตามที่เห็นสมควร ซึ่งภายหลังต่อมา

¹ ไพฑูรย์ มีกุล. (2517). การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453. หน้า 10.

² บังอร ปิยะพันธ์. (2538). เล่มเดิม. หน้า 202.

³ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541). ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. หน้า 17.

⁴ แหล่งเดิม.

ภาพประกอบ 11 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน

ที่มา : สุทธิ เหล่าฤทธิ์; และคนอื่นๆ. (2545). *ประวัติเมืองชัยภูมิ*. หน้า 152.

ทำให้มีปัญหาต่างๆที่ต้องปรับปรุงแก้ไข เช่น ปัญหาเขตแดนไม่กำหนดแน่นอนอาณาจักรตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสมายึดครองได้ง่าย และปัญหาเจ้าเมืองเป็นคนหัวเก่าใช้ระบบสืบตระกูลสะสมอิทธิพลมาก และยังทำให้เจ้าเมืองมีอำนาจมากเกินไป จนอาจเป็นอันตรายต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงกระจายอำนาจในการเก็บผลประโยชน์และกำลังไพร่พลของทางราชการให้เจ้าเมืองดูแลมากเกินไป

จนเมื่อราชธานีไทยต้องเผชิญหน้ากับ การขยายอิทธิพลทางการเมืองของของชาติมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส ที่ต้องการขยายอิทธิพลไปยังประเทศราชของไทย คือลาวและเขมร จึงทำให้ไทยเริ่มตื่นตัวในการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคอีสานให้เป็นระเบียบ และรัดกุมยิ่งขึ้น อันนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 ต่อมา

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านการเมือง

เมืองชัยภูมิมีประวัติการก่อตั้งเมืองยาวนานตั้งแต่สมัยโบราณ ดินแดนเมืองชัยภูมิมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาหลายยุคหลายสมัย นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์สืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทบาทเมืองชัยภูมิด้านการเมือง มีหลายประการ คือ

เส้นทางเดินทัพโบราณ

จากลักษณะภูมิศาสตร์และที่ตั้งของเมืองชัยภูมิ ตั้งอยู่บนขอบที่ราบสูงทางด้านตะวันตกของภาคอีสาน คือ ที่ราบสูงโคราช มีเทือกเขาเพชรบูรณ์ที่เป็นภูเขาที่มีหน้าผาสูงชันตั้งขึ้น มาจากเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ต่อเนื่องไปจังหวัดลพบุรีเป็นพรมแดนธรรมชาติ กั้นดินแดนระหว่างที่ราบสูงโคราช ในเขตจังหวัดชัยภูมิ กับ ที่ราบลุ่มของภาคกลาง ในเขตจังหวัดลพบุรี บริเวณตอนใต้ของเทือกเขาเพชรบูรณ์ ในเขตจังหวัดชัยภูมิ มีช่องเขาเรียกว่า ดงพระยาไฟ^{*} หรือช่องตะโก ในปัจจุบันเรียกช่องสำราญ เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างภาคกลางกับภาคอีสานมาตั้งแต่สมัยโบราณ¹ จากด้านตะวันตกของชัยภูมิ มีเทือกเขาภูแล่นคาซึ่งค่อยๆ ลาดเทลงมาทางทิศตะวันออกและแบ่งพื้นที่จังหวัดชัยภูมิออกเป็น 2 ส่วน คือ

- 3.1 ชัยภูมิตอนเหนือ ได้แก่ อำเภอหนองบัวแดง เกษตรสมบูรณ์ คอนสาร ภูเขียว ภูกระดึง ชุมพล บ้านแท่น และแก้งคร้อ
- 3.2 ชัยภูมิตอนใต้ ได้แก่ อำเภอเมืองชัยภูมิ บ้านเขว้า คอนสวรรค์ บำเหน็จณรงค์ จตุรัส และเนินสง่า

^{*} ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น ดงพระยาเย็น เพื่อความเป็นสิริมงคลในการเดินทาง

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). "อีสานสมัยทวารวดี," แอ่งอารยธรรมอีสาน. หน้า 145.

การเดินทางติดต่อระหว่างอำเภอต่างๆ ในจังหวัดชัยภูมิตอนเหนือกับตอนใต้จึงต้องอาศัยช่องเขาที่เป็นรอยต่อของภูแล่นคาตอนใต้ คือ ช่องเขาสามหมอ อยู่ในเขตอำเภอแก้งคร้อ ของจังหวัดชัยภูมิ ดังนั้นบริเวณช่องเขาสามหมอ หรือช่องสามหมอ กับ ช่องดงพระยาไฟ หรือช่องตะโก (ช่องสำราญ) จึงเป็นเส้นทางเดินทัพโบราณจากราชธานีไทยบริเวณภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ไปยังดินแดนหัวเมืองทางภาคอีสานและดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง(ประเทศลาว) คือเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ (ศรีสัตนาคนหุต) ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ที่สำคัญ คือเป็นเส้นทางทัพหลวงในการเดินทัพไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. 2369 จากราชธานีกรุงเทพฯ ผ่านช่องเขาดงพระยาไฟ หรือช่องตะโก ถึงเมืองนครราชสีมา จากเมืองนครราชสีมา เดินทัพผ่านช่องสามหมอ เขตอำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ จนถึงเมืองเวียงจันทน์ และเที่ยวกลับ จากเวียงจันทน์ ถึงเมืองหนองบัวลำภู ไปยังเมืองภูเขียว เขตอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ ข้ามแม่น้ำชี ผ่านช่องตะโก (ดงพระยาไฟ) เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ ผ่านเมืองชัยบาดาล (อำเภอชัยบาดาล) ถึงเมืองลพบุรี และเดินทางต่อทางน้ำจนถึงราชธานีที่กรุงเทพฯ และเป็นเส้นทางเดียวกันกับที่เจ้าอนุวงศ์ใช้ถอยทัพออกจากเมืองนครราชสีมากลับเมืองเวียงจันทน์อีกด้วย ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่องระยะทางเสด็จพระราชดำเนินกรีธาทัพ จ.ศ. 1188 ¹ กล่าวดังนี้

“...ศรียง แต่ถ้ำราบถึงแก่งคอย 630 แต่แก่งคอยถึงลำตครองปากดง 1385

แต่ลำตครองปากดง ถี เมืองโคราช 2633 แต่โคราชถึงเมืองเวียงจัน 10000 (รวม) 14648 เส้น

ศรียงดงพญาไฟทางแต่ถ้ำราบถึงลำตครอง 2015 (เส้น)

ศรียงแต่ลำตครองถึงปากดงถึงเมืองนครราชสีมาเป็นทาง 2633 (เส้น)

ครั้ง ณ วันอาทิตย์ แรม 3 ค่ำ เดือน 6 เพลาเข้าเฝ้าหนึ่งกับสี่บาท

ยกจากเมืองนครราชสีมา

ศรียงแต่เมืองโคราชถึงลำตะชีเป็นทาง 2246 (เส้น)

แต่บ้านสามพันถึงบึงคล้า 50 เส้น

แต่บึงคล้าถึงลำชีลอง 122 เส้น

แต่ลำชีลองถึงบ่อลูป 24 เส้น

แต่บ่อลูปถึงลำกะขาว 35 เส้น

แต่ลำกะขาวถึงหินดาษ 100 เส้น

แต่หินดาษถึงหินลาด 50 เส้น

แต่หินลาดถึงห้วยบง 50 เส้น

แต่ห้วยบงถึงบ้านโสก 150 เส้น

แต่บ้านโสกถึงบ้านจอก 311 เส้น

แต่บ้านจอกถึงสามหมอ 67 เส้น

แต่สามหมอถึงหนองวาเท่า 369 เส้น

แต่หนองวาเท่าถึงบ้านเต่า 488 เส้น

แต่บ้านเต่าถึงบ้านโสก 200 เส้น

แต่บ้านโสกถึงบ้านจอก 67 เส้น

แต่บ้านจอกถึงสามหมอ 369 เส้น

¹ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2. หน้า 77 – 84.

แต่สามหมอถึงหนองวาเท่า	488	เส้น
แต่หนองวาเท่าถึงบ้านเต่า	200	เส้น
แต่บ้านเต่าถึงกุดรัง	55	เส้น
แต่กุดรังถึงบ้านบัว	30	เส้น
แต่บ้านบัวถึงเชิงหิน	30	เส้น
แต่เชิงหินถึงบ้านข้า	30	เส้น
แต่บ้านข้าถึงลำเซริน	60	เส้น
ศรיתางตั้งแต่ลำพะชีถึงลำเซรินเป็นทาง	2504	(เส้น)
ณวันอาทิตย์ขึ้น 3 ค่ายจากลำเซรินถึงบ้านปอ	100	เส้น
แต่บ้านปอถึงห้วยทราย	200	เส้น
แต่ห้วยทรายถึงด่านภูเวียง	250	เส้น
แต่ด่านภูเวียงถึงลำน้ำบอง	500	เส้น
แต่ลำน้ำบองถึงบ้านทรางแป้น	300	เส้น
แต่บ้านทรางแป้นถึงลำพอง	250	เส้น
แต่ลำพองถึงบ้านลาศ	200	เส้น
แต่บ้านลาศถึงบ้านโพ	300	เส้น
แต่บ้านโพถึงบ้านแห	50	เส้น
แต่บ้านแหถึงบ้านหัน	100	เส้น
แต่บ้านหันถึงบ้านพร้าว	150	เส้น
แต่บ้านพร้าวถึงลำพะเนียง	200	เส้น
แต่ลำพะเนียงถึงหนองบัวลำภู	400	เส้น
แต่หนองบัวลำภูถึงโคกกลางดง	250	เส้น
แต่โคกกลางดงถึงซ่มป่อย	250	เส้น
แต่บ้านซ่มป่อยถึงด่านเขาสาร	350	เส้น
แต่ด่านเขาสารถึงน้ำทรัพย์	250	เส้น
แต่น้ำทรัพย์ถึงบ้านคำเมจ	100	เส้น
แต่บ้านคำเมจถึงบ้านเขาสาร	150	เส้น
แต่บ้านเขาสารถึงบ้านพลับ	200	เส้น
แต่บ้านพลับถึงบ้านผาไฟ	350	เส้น
แต่บ้านผาไฟถึงถ้ำบ่อ	200	เส้น
แต่ถ้ำบ่อถึงปากโมง	50	เส้น
แต่ปากโมงถึงบ้านพานพร้าว	200	เส้น
ศรיתางแต่ลำเซรินถึงพานพร้าวเป็นทาง	5250	(เส้น)
แต่ค่ายหลวงพานพร้าวถึงตะพานเรือ	200	เส้น
แต่ตะพานเรือถึงบ้านบ่อ	50	เส้น
แต่บ้านบ่อถึงคำไถนาเกลือ	650	เส้น
แต่คำไถนาเกลือถึงบ้านเขาสาร	320	เส้น
แต่บ้านเขาสารถึงบ้านคำเมจ	100	เส้น
แต่บ้านคำเมจถึงช่องแคบเขาสาร	120	เส้น
แต่ช่องแคบเขาสารถึงซ่มป่อย	130	เส้น
แต่ซ่มป่อยถึงคำสีสระคน	140	เส้น

แต่คำสี่สระจนถึงคำบวน	200	เส้น
แต่คำบวนถึงวังแหลม	200	เส้น
แต่วังแหลมถึงลำพะเนียง	23	เส้น
แต่ลำพะเนียงถึงกุดกุง	303	เส้น
แต่กุดกุงถึงกุดตะเคียน	328	เส้น
แต่กุดตะเคียนถึงลำภวย	100	เส้น
แต่ลำภวยถึงกุดเทียน	56	เส้น
แต่กุดเทียนถึงแกลำพอง	155	เส้น
แต่แกลำพองถึงเนินหินน้ำทรัพย์	315	เส้น
แต่เนินหินน้ำทรัพย์ถึงห้วยทรายขาว	220	เส้น
แต่ห้วยทรายขาวถึงกลางโคก	250	เส้น
แต่กลางโคกถึงบ้านชุมแพ	107	เส้น
แต่บ้านชุมแพถึงหนองบัวลำเตริน	74	เส้น
แต่หนองบัวลำเตรินถึงลาสามหมื่น	300	เส้น
แต่ลาสามหมื่นถึงลำพริก	300	เส้น
แต่ลำพริกถึงบ้านเปกล้า	34	เส้น
แต่บ้านเปกล้าถึงลำพรม	300	เส้น
แต่ลำพรมถึงภูเขียว	22	เส้น
แต่ภูเขียวถึงกุดเซระ	150	เส้น
แต่กุดเซระถึงแก่นท้าวทองทอง	50	เส้น
แต่แก่นท้าวทองทองถึงบ้านโคก	50	เส้น
แต่บ้านโคกถึงห้วยช้างบักบาน	30	เส้น
แต่ห้วยช้างบักบานถึงห้วยตู	20	เส้น
แต่ห้วยตูถึงโคกห้วยแดง	100	เส้น
แต่โคกห้วยแดงถึงห้วยยางดำ	100	เส้น
แต่ห้วยยางดำถึงห้วยโดน	50	เส้น
แต่ห้วยโดนถึงบ้านห้วยลาศ	150	เส้น
แต่บ้านห้วยลาศถึงเมืองหมื่นก้วน	200	เส้น
แต่เมืองหมื่นก้วนถึงห้วยเตื่อ	82	เส้น
แต่ห้วยเตื่อถึงโคกน้อย	147	เส้น
แต่โคกน้อยถึงถ้ำสะแกข้ามพะชี	100	เส้น
แต่สะแกข้ามพะชีถึงบ้านหมื่นไช	233	เส้น
แต่บ้านหมื่นไชถึงโคกแย้	20	เส้น
แต่โคกแย้ถึงหินดาษ	250	เส้น
แต่หินดาษถึงลำเชียงทา	100	เส้น
แต่ลำเชียงทาถึงห้วยบง	200	เส้น
แต่ห้วยบงถึงห้วยม่วง	140	เส้น
แต่ห้วยม่วงถึงห้วยขอนแก่น	10	เส้น
แต่ห้วยขอนแก่นถึงห้วยไผ่	250	เส้น
แต่ห้วยไผ่ถึงบ้านวางกะอาม	150	เส้น
แต่บ้านวางกะอามถึงถนนหัก	50	เส้น

แต่ถนนหักถึงตะกุดฉนวน	20	เส้น
แต่ตะกุดฉนวนถึงด่านทวน	50	เส้น
แต่ด่านทวนถึงบ้านปะลวด	200	เส้น
แต่บ้านปะลวดถึงท้ายโคกแดง	30	เส้น
แต่ท้ายโคกแดงถึงหนองเป้ง	30	เส้น
แต่หนองเป้งถึงลำกะสุ	40	เส้น
แต่ลำกะสุถึงห้วยหางช้าง	80	เส้น
แต่ห้วยหางช้างถึงห้วยเตย	190	เส้น
แต่ห้วยเตยถึงทริบเนียม	180	เส้น
แต่ทริบเนียมถึงโคกปากดง	38	เส้น
แต่โคกปากดงถึงทางแยกสามลาน	60	เส้น
แต่ทางแยกสามลานถึงหินลับ	50	เส้น
แต่หินลับถึงวังส้ม	140	เส้น
แต่วังส้มถึงห้วยฝรั่ง	60	เส้น
แต่ห้วยฝรั่งถึงช่องตะโก	50	เส้น
แต่ช่องตะโกถึงตีนตดงยางสนท	20	เส้น
แต่ตีนตดงยางสนทถึงโคกติดลิ	200	เส้น
แต่โคกติดลิถึงถ้ำข้ามลำสนทร่วมลำพระญากลาง	50	เส้น
แต่ข้ามลำสนทร่วมพระญากลางถึงด่านบัวชุม	4	เส้น
แต่ด่านบัวชุมถึงหว่างเขาแรก เขาสมโภช ทางร่วมบัวชุม	200	เส้น
แต่ทางร่วมบัวชุมถึงถ้ำปะแดงสามกอ	60	เส้น
แต่ถ้ำปะแดงสามกอถึงโคกหน้าเมืองบัวชุม	170	เส้น
แต่โคกหน้าเมืองบัวชุมถึงถ้ำกะเบา	80	เส้น
แต่ถ้ำกะเบาถึงถ้ำข้ามลำโรงลำศัก	350	เส้น
แต่ถ้ำข้ามลำโรงลำศักถึงโคกเปรง	40	เส้น
แต่โคกเปรงถึงท้องทุ่งกรงเขายายกับตา เขาไอลิง	30	เส้น
แต่เขายายกับตา เขาไอลิงถึงเขากา	50	เส้น
แต่เขากาถึงลำโกฏทอง	50	เส้น
แต่ลำโกฏทองถึงหนองหิน	70	เส้น
แต่หนองหินถึงที่ประทับเมืองไชยบถาร	80	เส้น
แต่ที่ประทับเมืองไชยบถารถึงห้วยตะภาพ	100	เส้น
แต่ห้วยตะภาพถึงม่วงค่อม	200	เส้น
แต่ม่วงค่อมถึงห้วยมะกัก	20	เส้น
แต่ห้วยมะกักถึงห้วยแว	20	เส้น
แต่ห้วยแวถึงโคกนาแค	11	เส้น
แต่โคกนาแคถึงคลองตะขบ	90	เส้น
แต่คลองตะขบถึงห้วยสวอง	20	เส้น
แต่ห้วยสวองถึงทุ่งรูกฟ้า	30	เส้น
แต่ทุ่งรูกฟ้าถึงทางร่วมโคกถลุง	50	เส้น
แต่ทางร่วมโคกถลุงถึงห้วยลุมกะโคก	40	เส้น
แต่ห้วยลุมกะโคกถึงห้วยม่วง	70	เส้น

แต่ห้วยม่วงถึงห้วยขมิ้น	60	เส้น
แต่ห้วยขมิ้นถึงเขาเตียน	40	เส้น
แต่เขาเตียนถึงทุ่งสมิกรุย	30	เส้น
แต่ทุ่งสมิกรุยถึงห้วยยางเขาตะเกา	80	เส้น
แต่ห้วยยางเขาตะเกาถึงห้วยภุคา	80	เส้น
แต่ห้วยภุคาถึงบ้านม่วงขอนแก่น	50	เส้น
แต่บ้านม่วงขอนแก่นถึงห้วยสมอ	70	เส้น
แต่ห้วยสมอถึงห้วยน้ำหลาก	50	เส้น
แต่ห้วยน้ำหลากถึงแก้วพะแนง	30	เส้น
แต่แก้วพะแนงถึงลำบ้านใหม่	20	เส้น
แต่ลำบ้านใหม่ถึงเขารัง	120	เส้น
แต่เขารังถึงเขานางปะจัน	30	เส้น
แต่เขานางปะจันถึงเขาโคง	100	เส้น
แต่เขาโคงถึงเขานมสาว	30	เส้น
แต่เขานมสาวถึงเขาพรานตาย	20	เส้น
แต่เขาพรานตายถึงภุคา	100	เส้น
แต่ภุคาถึงคลองกุดแห่น	100	เส้น
แต่คลองกุดแห่นถึงเขาคอย	70	เส้น
แต่เขาคอยถึงห้วยตำลึง	40	เส้น
แต่ห้วยตำลึงถึงเมืองลพบุรี	150	เส้น
แต่เมืองลพบุรีถึงตลาดน้อย		
แต่ตลาดน้อยถึงบ้านหมอ	750	เส้น
แต่บ้านหมอถึงบางชะโมฏ	50	เส้น
แต่บางชะโมฏถึงถ้ำเรือ	150	เส้น

ทางถนนมาท ศรีทางทับกลับ 23 วัน 11820 เส้น

ศรีทาง ชลมาท ทางถนนมาท โดยงานพระราชสงคราม แต่กรุงเทพจนถึงเมืองเวียงจันทน์
เสด็จ จะพระราช ดำเนินกลับลงมาจนถึงกรุงเทพ 5 เดือน 28 เวณ เป็นทาง 26468 เส้นเสร็จ
งานพระราชสงคราม ขอเดชะ

ศรีทางเสด็จพระราช ดำเนินกรีทา ทับหลวง ขึ้นถึงเวียงจันทน์ 14648 เส้น 36 โยชน
248 เส้น ลงถึง กรุงเทพ 11820 เส้น 29 โยชน 220 เส้น....”

จากการศึกษาเส้นทางเดินทัพไปปราบกบฏกรุงเวียงจันทน์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิมลวงศาธิบดีพิไลยในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2369 พบว่า เส้นทางเดินทัพไทยยกจากเมืองนครราชสีมา ไปเมืองหนองบัวลำภู ผ่านดินแดนเมืองชัยภูมิ ดังนี้ บ้านสามพัน บึงคล้า ลำชีลอง บ่อลูป ลำกะขาว หินดาษ หินลาศ ห้วยบง บ้านโสก บ้านจอก สามหมอ หนองวาเท่า บ้านเต่า บ้านบัว เข็งพิณ บ้านข้า ลำเช็น

ตอนยกทัพกลับราชธานีที่กรุงเทพฯ ผ่านเมืองชัยภูมิ ดังนี้ บ้านชุมแพ หนองบัวลำเดริน ลาศสามหมื่น ลำพริก บ้านเปลา ลำพรม ภูเขียว กุดเซระ บ้านโคก ห้วยช้างบกบาน ห้วยดู่ โคกห้วยแดง ห้วยยางดำ ห้วยลาศ เมืองหมื่นก้วน ห้วยเตือ โคกน้อย ท่าสะแก ข้ามผะชีบ้านหมื่นไซ โคกแย้ หินดาษ ลำเชียงทา ห้วยบง ห้วยม่วง ห้วยขอนแก่น ห้วยไผ่ บ้านวางกะอาม ถนนหัก ตะกุดฉนวน ด่านทวน บ้านปะลวด ท้ายโคกแดง หนองเป้ง ลำกะสู ห้วยหางช้าง ห้วยเตย ทรัพย์เนียม โคกปากดง ทางแยกสามลาน หินลับ วังส้ม ห้วยฝรัง ช่องตะโก

ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่อง ระยะเวลาเสด็จกรีธาทัพ จ.ศ. 1188 ระบุเส้นทางเดินทัพหลวงที่ยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ เส้นทางเดินทัพไปจากกรุงเทพฯ ถึงเวียงจันทน์ ระยะเวลา 14,648 เส้น 36 โยชน์ 248 เส้น เส้นทางเดินทัพกลับถึงกรุงเทพฯ 11,820 เส้น 29 โยชน์ 220 เส้นจะเห็นได้ว่าดินแดนเมืองชัยภูมิเป็นเส้นทางผ่าน ทั้งเดินทัพไปและกลับ เส้นทางเดินทัพไปจากเมืองนครราชสีมาผ่านดินแดนเมืองชัยภูมิด้านตะวันออก ซึ่งเป็นที่ราบและลุ่มแม่น้ำชี กองทัพไทยพักแรมที่ศาลาเป้งน้ำ 1 คืน พักแรมที่ลำผะชี 4 คืน พักแรมที่บ่อหลุบ 1 คืน พักแรมที่บ้านจอก 2 คืน เส้นทางเดินทัพกลับจะผ่านดินแดนชัยภูมิด้านทิศตะวันตก เป็นเขตป่าภูเขียวและภูเขาส่งผ่านช่องตะโก หรือช่องดงพระยาไฟ (ดงพระยาเย็น) เข้าฝั่งลำสนธิ เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี ลงเรือกลับไปกรุงเทพฯ ซึ่งเส้นทางเดินทัพดังกล่าวเป็นเส้นทางเดียวกับเส้นทางการค้าระหว่าง อาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรกรุงศรีอยุธยา กับอาณาจักรล้านช้างอีกด้วย

เขตสะสมกำลังไพร่พล

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2394 หัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรไทย มีหน้าที่ต้องส่งส่วยให้แก่ราชธานี โดยมีฐานะเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา หรือขึ้นกับทางราชธานีโดยตรง เมืองชัยภูมิปรากฏรายชื่อเจ้าเมืองที่ได้รับแต่งตั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยก่อนหน้านั้นมีผู้คนชาวเวียงจันทน์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองชัยภูมิอยู่แล้ว โดยอพยพมาตั้งถิ่นฐาน บริเวณเขตสะสม หมายถึง บริเวณที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยให้มีคนต่างกลุ่มต่างเผ่าพันธุ์ มาตั้งหลักแหล่งอยู่ร่วมกันมีการผสมผสานทางสังคมและวัฒนธรรมและรวมตัวกันเป็นรัฐหรือบ้านเมืองขึ้นมา¹ เขตสะสมมีอาณาเขตตั้งแต่จังหวัดเลย หนองคาย อุดรธานี สกลนคร จนถึงนครพนม ต่อมากระจายเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตลุ่มแม่น้ำชี ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด จึงกล่าวได้ว่า ดินแดนลุ่มแม่น้ำชีและแม่น้ำโขงในเขตอีสานตอนเหนือเป็นบริเวณที่มีชาวลาวจากเมืองเวียงจันทน์อพยพมาตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานกระจายเป็นจำนวนมาก ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชาวเวียงจันทน์ในเมืองชัยภูมิ เป็นการอพยพเข้ามาเพื่อประกอบอาชีพ และหาแหล่งทำมาหากิน เช่น ทำไร่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ เก็บของป่า เป็นต้น เมื่อผู้คนเข้ามาอยู่ร่วมกันจำนวนมากขึ้นจึงตั้งเป็นหมู่บ้าน และเก็บส่วยจากชาวบ้านได้มากพอก็ขอขึ้นสังกัดหัวเมืองเอก เพื่อนำส่วยเหล่านั้นทูลเกล้าถวายเพื่อขอพระราชทานยศและศักดินาเป็นหมวดยก

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). "อีสานเหนือมีเขตสะสม," *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 223.

หลักฐานทางด้านวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำชีเป็น เขตสะสม เนื่องจาก ร่องรอยของเมืองโบราณและชุมชนโบราณที่มีรูปแบบทางวัฒนธรรมแบบเดียวกัน คือ ความเชื่อในการ ปักเสมาหิน และการนับถือศาสนาพุทธลัทธิหินยานหรือเถรวาท ¹ มีเมืองสำคัญๆ ได้แก่ เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองกันทรวิชัย เมืองคอนสวรรค์ (นครกาหลง) เมืองหามหมอก (บ้านเขว้า) เป็นต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีพระราชประสงค์จะตั้งหัว เมืองภาคอีสานให้เป็น เขตสะสม เพื่อให้เป็นกำลังไพร่พลของเมืองนครราชสีมา เนื่องจากภาคอีสาน ตั้งอยู่ระหว่างเมืองเวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์ ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ พ.ศ. 2369 – 2371 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญกับหัวเมืองในภาคอีสาน ว่า เป็นเขตยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อการป้องกันราชอาณาจักร เนื่องจากฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ใช้อุบาย เข้ามายึดหัวเมืองภาคอีสาน เพื่อหวังโจมตีกรุงเทพฯ โดยได้รับการช่วยเหลือจากเวียดนามจึงทำให้เกิด บาดหมางใจกับเวียดนามจึงกลายเป็นสงครามระหว่างไทยกับเวียดนาม ยืดเยื้อยาวนานถึง 14 ปี (พ.ศ. 2376 - 2390) ²

เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นที่มาของนโยบายให้มีการตั้งเมืองในภาคอีสาน ฝ่ายไทยเกรงว่าหาก เวียดนามเข้ามามีอำนาจปกครองในลาว ไพร่พลของลาวจะกลายเป็นของฝ่ายเวียดนามไปโดยทันที การ ตั้งเมืองในภาคอีสานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาเมืองเวียงจันทน์ ตั้งตัวเป็นอิสระหรือมีกำลังพอที่จะแข็งข้อต่อไทยได้อีก ทำให้ในสมัยนี้มีหัวเมืองเกิดขึ้นมากมายใน ภาคอีสาน บางแห่งมีหมู่บ้านเพียง 30 – 40 หลังคาเรือน และมีผู้คนเพียง 300 – 400 คน ก็ขอตั้งเป็น เมืองแล้ว ³ วิธีการตั้งเมืองโดยเกลี้ยกล่อมผู้คนมาให้ได้มากเพียงพอ ก็จะโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้นำให้ เป็นเจ้าเมือง โดยต้องส่งส่วยและจะถูกเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาเป็นกำลังไพร่พลในการรบ เมื่อเกิดสงคราม อีกด้วย ในฐานะเมืองขึ้นโดยตรง หรือขึ้นกับเมืองนครราชสีมา

จะเห็นได้ว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394 ราชอาณาจักรไทยได้อาศัยเขต บริเวณลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำโขงที่เรียกว่า เขตสะสม เป็นแหล่งไพร่พลสำคัญในการป้องกันพระราช อาณาจักรในภาคอีสาน ดังนั้นบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด จึงเป็น เขตสะสม ก่อนที่จะถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยในสมัยกรุง รัตนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

แหล่งช้างพาหนะในการสงคราม

ในสมัยโบราณช้างได้รับเกียรติสูงใช้เป็นราชพาหนะ และช้างเผือกเป็นสัตว์คู่บุญพระบารมี พระมหากษัตริย์ เชื่อกันว่าถ้ารัชกาลใดมีช้างเผือกมาสู่พระบารมีเป็นจำนวนมากบ้านเมืองจะรุ่งเรืองและ

¹ แหล่งเดิม. หน้า 225.

² เฉลิม อยู่เวียงชัย. (2516). สมัยกรุงรัตนบุรีสมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 51.

³ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). "อีสานและลาว," *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 276.

รมเย็นเป็นสุข¹ การบูชาช้างเผือกเป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณ เชื่อว่าช้างเผือกนั้นเป็นชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์² จึงนำสิริมงคลมาสู่บ้านเมือง ช้างเผือกทุกช้างจะมีชื่ออันควรแก่เกียรติยศ ผู้ที่โชคดีคล้อง (จับ) ช้างเผือกได้ก็จะได้รับบำเหน็จรางวัลต่างๆ มากมาย และช้างนั้นจะกลายเป็นช้างศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องสักการบูชา นอกจากนี้ ช้างเป็นยุทธปัจจัยสำคัญของกองทัพ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินหรือแม่ทัพสมัยโบราณต้องทำศึกสงครามโดยใช้อาวุธสั้น ได้แก่ หอก ดาบ ขงจ้าว เป็นต้น ในเวลาต้องรบกัน พระเจ้าแผ่นดินหรือแม่ทัพถืออาวุธ คือขงจ้าวขึ้นช้างคนละเชือกเข้าต่อสู้กัน ช้างต่อช้างจะเข้าชนกัน ถ้าช้างของฝ่ายใดมีกำลังแข็งแรงกว่า ประกอบกับแม่ทัพนายกองที่มีฝีมือเข้มแข็ง ก็จะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะ

พระราชพิธีสมโภชช้างเผือกและช้างสำคัญ ถือเป็นการแสดงกตเวทิตาธรรมต่อผู้มีบุญคุณไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ โดยเฉพาะช้างเป็นสัตว์ที่มีคุณประโยชน์แก่แผ่นดินทั้งในยามสงบสุขและในยามสงครามมาแต่โบราณกาล จึงถือว่าเป็นสัตว์ที่มีบุญคุณต่อมนุษย์อย่างยิ่ง ช้างเผือกที่ได้สมโภชขึ้นระวางเป็นช้างเผือกและช้างสำคัญ ประจำรัชกาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325–2394 มีจำนวนรวมทั้งสิ้น 36 เชือก³ โดยส่วนมากเป็นช้างที่คล้องได้จากหัวเมืองภาคอีสานและลาว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 มีช้างเผือกสมโภชขึ้นระวาง 10 เชือกเป็นช้างที่มาจากภาคอีสานและลาว 6 เชือก และเป็นช้างเผือกสำคัญที่คล้องได้จากเมืองญีวจำนวนทั้งสิ้น 2 เชือก ดังนี้

1. พระอินทรไอยรา

เป็นช้างพังเผือกตรีลูกเถื่อน (ช้างป่า) คล้องได้ที่เมืองญีว (อำเภอญีว จังหวัดชัยภูมิ) สีนวลเหมือนสีใบทองแดง จักขุ เล็บ ขนตัว ขนหางขาว สมโภชขึ้นระวางเมื่อวันอาทิตย์ เดือน 4 ขึ้น 9 ค่ำ ปีชวด จ.ศ. 1156 หรือ พ.ศ. 2337 พระราชทานนามว่า พระอินทรไอยรา รัตนนาเคนทร์ คเชนทบริดรินทร์อินทรวงสรรค์ อนันตคุณ สมบูรณ์เลิศฟ้า ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ใน จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355) พระราชทานนามใหม่ว่า พระอินทรไอยรา คชาชาติจันทันต์ พิศผิวพรรณเผือกตรีสียอดทองตากแห้ง วิศณุแก่งรังรักษ์ มงคลลักษณ์เลิศฟ้า⁴

2. พระเทพกษัตริย์

เป็นช้างเผือกเอก ลูกเถื่อน คล้องได้ที่เมืองญีว เจ้าเมืองนครราชสีมา น้อมเกล้าถวาย สมโภชขึ้นระวางเมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ แรม 4 ค่ำ ปีระกา จ.ศ. 1163 หรือ พ.ศ. 2344 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ใน จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355) พระราชทานนามใหม่ว่า พระอินทรไอยรา คชาชาติจันทันต์ พิศผิวพรรณเผือกตรีสียอดทองตากแห้ง วิศณุแก่งรังรักษ์ มงคลลักษณ์เลิศฟ้า⁵

¹ สุนทรลักษณ์ อัมพวันวงศ์. (2530). *ช้างไทย*. หน้า 37.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และกัญญา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. (2547). *ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม 1*. หน้า 400.

³ สุนทรลักษณ์ อัมพวันวงศ์. (2530). *เล่มเดิม*. หน้า 61.

⁴ *แหล่งเดิม*.

⁵ *แหล่งเดิม*.

พระภักดีชุมพลกับการสงครามกับเมืองเวียงจันทน์

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2369 เกิดเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างราชอาณาจักรไทยกับประเทศราชเวียงจันทน์ จนในที่สุดเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองนครเวียงจันทน์ก่อกบฏขึ้น ผลปรากฏว่าราชอาณาจักรไทยเป็นฝ่ายได้รับชนะเวียงจันทน์คงมีฐานะเป็น ประเทศราชของไทยตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผลกระทบที่สำคัญจากการสงครามครั้งนี้ทำให้ชาวชัยภูมิต้องสูญเสีย พระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมือง ที่ได้พลีชีพของตนเองเพื่อแลกกับความอยู่รอดปลอดภัยของชาวเมืองชัยภูมิ วีรกรรมของพระภักดีชุมพล(แล) เนื่องจากเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ต้องการให้พระภักดีชุมพล(แล)เจ้าเมืองชัยภูมิ เข้าร่วมในการกบฏและให้กวาดต้อนราษฎรเมืองชัยภูมิกลับไปเมืองเวียงจันทน์ แต่พระภักดีชุมพล (แล) ไม่เข้าร่วมด้วยกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ จึงร่วมมือกับเจ้าเมืองภูเขียวหาทางหลีกเลี่ยงพาไพร่พลหลบหนีกองทัพฝ่ายเวียงจันทน์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์โกรธและมีคำสั่งประหารชีวิตเจ้าเมืองชัยภูมิและเจ้าเมืองภูเขียวในที่สุด

จากเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์ ในพ.ศ. 2369 แสดงให้เห็นว่าพระภักดีชุมพล (แล) มีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี และยังเป็นเจ้าเมืองที่มีความเสียสละเพื่อชาวเมืองชัยภูมิอย่างแท้จริง อันเป็นคุณธรรมที่สำคัญของผู้นำ จากคำให้การของอ้ายเชียงยัน ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่อง ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 8¹ ดังนี้

“...อ้ายแลกับอ้ายลาวตำรวจเวียงจัน ภากันกวาดต้อนไล่ครัว เมืองไชยภูมิ ไปทั้ง ไท ลาว ประมาร300 ครัว.....ถึงเมืองภูเขียว อ้ายแลไปหา เจ้าเมืองภูเขียว ๆ คิดกับอ้ายแล ว่า จะภาครัวหนีเข้าป่าลัด มาทางตะวันตกจะลงมาณกรุงฯ ครั้นอยู่ 2 วัน อ้ายตำรวจเวียงจันไปเตือนเจ้าเมืองภูเขียวให้เดินครัว เจ้าเมืองภูเขียว ผิดว่าจคอยช้าง ซึ่งอ้ายเวียงจัน เกนเอาไปบรรทุก ทรัพย์สิ่งของณเมืองโคราชขึ้นไป เวียงจันกลับมาถึงก่อนจได้บรรทุก เสบียงไป พวกครัว อ้ายแลและชาวเมืองไชยภูมิ ภากันยังอยู่ณเมือง ภูเขียวประมาร 15 วัน.....พวกอ้ายลาวเวียงจันไปบอกเจ้าเมืองภูเขียวกับอ้ายแลว่า อ้ายเวียงจันให้ภากันกวาดต้อนครัวขึ้นไปเมืองเวียงจัน ให้อ้ายแลชิงถ้าไม่ไปจฆ่าเสีย เจ้าเมืองภูเขียวกับอ้ายแลก็ผัดอ้ายลาวตำรวจอยู่ยังหาไปไม่..... อ้ายเวียงจันให้บุตรอ้ายเวียงจันคนหนึ่ง ชี้นำมากับลาวไพร่ประมาร 50 คน ปืน 5 กระบอก หอกดาบครบมือถืออ้ายเวียงจันมาถึงเจ้าเมืองภูเขียว อ้ายแล ในหนังสือเห็นว่า อ้ายเวียงจันกลับไปถึงเวียงจันแล้วให้หาเจ้าเมือง ภูเขียว อ้ายแลขึ้นไปคิดราชการ ณ เมืองเวียงจัน...รุ่งขึ้นบุตร ใ้อ้ายเวียงจัน ก็คุมตัวเจ้าเมืองภูเขียว อ้ายแล เพี้ยกวัน ท้าวเมืองไชยภูมิ ขึ้นไปณเมืองเวียงจัน...” และ “...อ้ายเวียงจันตั้งกองทัพอยู่หนองบัวลำภูแล้วให้หาเจ้าเมืองภูเขียว ไชยภูมิ ไปแล้วฆ่าเสีย...”²

จากคำให้การดังกล่าวทำให้ทราบว่า พระภักดีชุมพล(แล)เจ้าเมืองชัยภูมิ และพระไกรสีหนาท เจ้าเมืองภูเขียว ใช้วิธีการถ่วงเวลา เพื่อรอทัพจากราชธานีที่กำลังเดินทางขึ้นมาปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ จึงไม่รีบเร่งในการกวาดต้อนราษฎร และเสบียงอาหารไปรวมกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ตามความต้องการของ

¹ กรมศิลปากร. (2530). เล่มเดิม. หน้า 85.

² แหล่งเดิม. หน้า 88.

ฝ่ายเวียงจันทน์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์รู้ว่าพระภักดีชุมพล (แล) ไม่ภักดีต่อฝ่ายเวียงจันทน์แล้ว จึงสั่งประหารชีวิตในที่สุด จากวีรกรรมของพระภักดีชุมพล (แล) ในครั้งนี้แสดงออกถึงความเสียสละ ที่เจ้าเมืองยอมสละชีวิตตนเอง เพื่อให้ราษฎรส่วนใหญ่อยู่รอดปลอดภัย และเป็นการถวายเป็นความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรีจนชีวิตหาไม่

นอกจากนี้เจ้าอนุวงศ์ยังได้กวาดต้อนราษฎรในภาคอีสาน กลับไปไว้ที่ศูนย์กลางอำนาจของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ทั้ง 2 เมือง คือ เมืองเวียงจันทน์ และเมืองจำปาศักดิ์ เพื่อต้องการทำให้กำลังพลของเมืองนครราชสีมาลดน้อยลง เมืองที่ถูกกวาดต้อนราษฎรไปในครั้งนี้ ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี กาฬสินธุ์ ยโสธร เขมราฐ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ตลุง นางรอง ภูเขียว นครราชสีมา ชัยภูมิ ภูเวียง เป็นต้น¹ พระภักดีชุมพล (แล) มีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรีมาก แต่จำยอมต้องทำตามความต้องการของเจ้าอนุวงศ์ เนื่องจากเกรงว่าหากทำให้เจ้าอนุวงศ์ไม่พอใจจะเป็นผลถึงราษฎรเมืองชัยภูมิได้รับอันตรายถึงชีวิต จึงยอมกวาดต้อนราษฎรชาวเมืองชัยภูมิกลับเวียงจันทน์ แล้วจึงคอยหาหนทางแก้ไขด้วยวิธีการถ่วงเวลาเพื่อให้ทัพจากราชธานีไทยขึ้นมาปราบกบฏ หรือการออกอุบายหลบหนี และถือว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเพื่อความอยู่รอดของชาวเมืองชัยภูมิทุกคน

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า121.

บทที่ 4

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พ.ศ. 2325 – 2394

เนื่องด้วยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีที่ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม กล่าวคือ มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ พืชพันธุ์ธัญญาหารที่หลากหลาย มีแม่น้ำล้อมรอบ และ อยู่ห่างจากแม่น้ำเจ้าพระยามากนัก และยังมีเมืองธนบุรีที่เป็นเมืองท่าตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำ ทำให้สะดวกในการขนส่งสินค้า ประกอบกับการดำเนินการค้าแบบผูกขาดโดยพระมหากษัตริย์หรือทางราชการ จึงเป็นปัจจัยที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าในภูมิภาค ต่อมาเมื่อสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีแล้ว ในพ.ศ. 2325 การค้าแบบผูกขาดและโครงสร้างเศรษฐกิจแบบพึ่งตัวเอง ยังคงดำเนินต่อเนื่องมา และสิ้นสุดลงหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โดยการค้าแบบการค้าตลาดหรือการค้าแบบเสรี ได้เข้ามาแทนที่การค้าแบบผูกขาดเดิมในตอนต้นสมัยรัตนโกสินทร์ มีผลทำให้เกิดชนชั้นนายทุนขึ้นมาในสังคมไทย โครงสร้างเศรษฐกิจและการค้าของไทยจึงต้องเกี่ยวข้องและผูกพันกับการค้าต่างประเทศมากยิ่งขึ้น

โครงสร้างเศรษฐกิจและการค้าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การที่สภาพเศรษฐกิจของไทยแต่โบราณ จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นแบบพึ่งตนเอง หรือการผลิตเพื่อการบริโภคภายในราชอาณาจักร สะท้อนให้เห็นว่า ทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นที่มาของปัจจัยการผลิตของไทยมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ อย่างไรก็ดี ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรนั้นมาจากการที่มีสภาพทำเลที่ตั้งของอาณาจักรอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมด้วย สำหรับดินแดนประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนชื้น ผลิตผลจากป่าจึงมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์¹ เช่น ไม้ฝาง ไม้กฤษณา หนังสัตว์ต่างๆ งาช้าง นอระมด ครั่ง รง เร่ว เป็นต้น

กรุงเทพฯเป็นราชธานีที่ตั้งอยู่ในสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสม เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน และตั้งอยู่ใกล้ปากแม่น้ำสายสำคัญ ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงมีสถานภาพหรือบทบาทในการเป็นศูนย์กลางของการค้าส่งผ่าน² ทำหน้าที่รวบรวมสินค้าจากดินแดนตอนในอาณาจักร ออกสู่ตลาดภายนอก และนำสินค้าจากตลาดภายนอกกระจายไปสู่ดินแดนภายในอาณาจักร นอกจากนี้การมีที่ตั้งอยู่ใกล้ปากอ่าวส่งผลทำให้การขนส่งสินค้าไปขายยังต่างประเทศทำได้สะดวกมากยิ่งขึ้น

ภายใต้โครงสร้างเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองหรือแบบยังชีพ การค้าถือเป็นรายได้หลักอย่างหนึ่งของราชธานีโดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศ หรือการค้าสำเภาหลวง ส่วนการจัดการดำเนินงานต่างๆ ตั้งแต่การตีราคาสินค้า การคำนวณต้นทุน การจัดการซื้อหาสินค้าเพิ่มเติม การจัดระวางบรรทุก การ

¹ กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). *ประวัติศาสตร์ไทยเชิงวิเคราะห์*. หน้า 84.

² แหล่งเดิม.

ทำบัญชี รวมถึงการเดินทางเรือล้นเป็นการดำเนินการโดยชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีน ทำให้ชาวจีนจึงเข้ามาเกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศในฐานะกลไกสำคัญของการดำเนินงาน และมีโอกาสแต่งเรือสำเภาของตนไปค้าขายตามเมืองท่าต่างๆอีกด้วย ขณะที่ไพร่หรือราษฎรทั่วไปเป็นได้เพียงผู้จัดหาและผู้ขนส่งสินค้าเท่านั้น วิธีดำเนินการค้าจะเป็นการผูกขาดการค้าภายใต้ระบบพระคลังสินค้า โดยทางรัฐจะมีการกำหนดชนิดของสินค้าที่ผูกขาด เช่น นอระมัต งาม้าง ไม้จันทน์ ดินประสิว กำมะถัน สินค้าเหล่านี้รัฐจะเป็นผู้ส่งออกหรือจำหน่ายแต่เพียงผู้เดียว ในกรณีสินค้าเข้าพระคลังสินค้าจะกว้านซื้อสินค้าที่ดีที่สุดตามราคาที่ทางการกำหนด ส่วนสินค้าที่เหลือแล้วจึงให้จำหน่ายแก่ราษฎรทั่วไป ดังนั้น การผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าจึงเป็นการควบคุมผลผลิต ควบคุมปริมาณและราคาสินค้า ตามความต้องการซื้อและขายของตลาดต่างประเทศผูกขาดการค้าส่งออก และสินค้านำเข้าโดยใช้ระบบกลไกของรัฐ หรือระบบราชการ เป็นเครื่องมือในการผูกขาด¹

การค้าภายในประเทศ

ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก เนื่องจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองทำให้แต่ละชุมชนมีความพอเพียงในตัวเอง การซื้อขายสินค้าระหว่างชุมชนมีน้อย ส่วนใหญ่ใช้การแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างกันมากกว่า เมื่อการค้าระหว่างหมู่บ้านมีน้อยทำให้การค้าระหว่างหัวเมืองมีน้อยตามไปด้วย การค้าในหัวเมืองกับในเขตราชธานีมีความแตกต่างกัน คือ ในเขตราชธานีการค้าจะมีความสำคัญมากกว่า เนื่องจากเป็นแหล่งรวมของสินค้าจากดินแดนตอนใน² ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงเป็นที่รวมของพ่อค้าแม่ค้าในเขตหัวเมืองที่นำสินค้ามาค้าขาย และเป็นแหล่งที่พ่อค้าต่างชาติเข้ามาซื้อสินค้า นอกจากนี้ การที่ราชธานีเป็นศูนย์กลางของการบริหารราชการก็ทำให้มีพวกเจ้านายขุนนาง ตลอดจนชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายและรับราชการตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าการค้าภายในเขตราชธานี นอกจากจะมีพ่อค้าแม่ค้าชาวพื้นเมืองเป็นผู้ดำเนินการแล้ว ยังมีพ่อค้าต่างชาติ เช่น ชาวจีน แขก มอญ เข้ามามีส่วนร่วมด้วย โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนเนื่องจากมีพื้นฐานความชำนาญในวิธีการเก็บภาษีอากรแบบผูกขาด*

การค้าต่างประเทศ

จากความได้เปรียบในเรื่องทำเลที่ตั้งของกรุงเทพฯ มีความเหมาะสม คืออยู่ระหว่างจีนและอินเดีย เป็นผลทำให้เมืองทั้งสองกลายเป็นเมืองท่าที่ติดต่อกับค้าขายกับต่างประเทศ ที่สำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าทางทะเลกับต่างประเทศมีการเติบโตและขยายตัวในระดับสูง และทางรัฐบาลก็ได้มีการปรับปรุงการขนส่งทางเรือทั้งในด้านปริมาณ และคุณภาพทำให้การ

¹ แหล่งเดิม. หน้า 85.

² แหล่งเดิม.

* หรือเรียกว่า ระบบเจ้าภาษีนายอากร เกิดขึ้นในสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นการเก็บภาษีโดยรัฐบาลขายการผูกขาดเก็บภาษีให้แก่ผู้ประมูลได้สูงสุด ให้ทำหน้าที่รับเหมาผูกขาดการเก็บภาษีประชาชนจะต้องจ่ายภาษีให้แก่ตัวแทนของนายอากรตามอัตราที่รัฐบาลกำหนดไว้

ขนส่งสินค้าต่างๆ ออกสู่ตลาดต่างประเทศมีความสะดวกรวดเร็วกว่าเดิม ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2394 บทบาทของพ่อค้าชาวจีนจึงมีความสำคัญมากเช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา นอกจากการค้ากับจีนแล้ว การค้ากับเมืองท่าต่างๆ ที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษในคาบสมุทรมลายู คือ ดินแดน Crown Colony * ได้แก่ ปีนัง มะละกา และ สิงคโปร์ (สิงคโปร์) ก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน โดยเฉพาะสิงคโปร์นั้นนับตั้งแต่อังกฤษพัฒนาเป็นเมืองท่าการค้าใน พ.ศ. 2362¹ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ของไทย แล้วการติดต่อค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ และสิงคโปร์เจริญเติบโตขึ้นเป็นลำดับ แต่อย่างไรก็ตามอังกฤษยังคงไม่พอใจเงื่อนไขทางการค้าของไทยบางอย่าง คือ เมื่อพ่อค้าต่างชาตินำสินค้าเข้ามาขาย รัฐบาลไทยจะเลือกซื้อสินค้าก่อน เมื่อรัฐบาลไม่ต้องการสินค้านั้นแล้วจึงขายให้ราษฎรได้ ส่วนราษฎรก็จะขายสินค้าให้กับพ่อค้าต่างชาติโดยตรงไม่ได้ โดยต้องขายให้แก่รัฐบาลหรือกรมพระคลังสินค้าเท่านั้น แล้วรัฐบาลจะนำไปขายต่อให้พ่อค้าชาวต่างชาติเอง นอกจากนี้อัตราภาษีที่รัฐบาลเรียกเก็บจากพ่อค้าชาวต่างชาตินั้นอัตราไม่คงที่ขึ้นอยู่กับกรมพระคลังสินค้าจะเรียกเก็บในอัตราเท่าใด

การเก็บส่วย

รายได้ของรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีความสำคัญอีกประเภทหนึ่ง คือการเก็บส่วย มี 2 ประเภท คือส่วยสิ่งของ และส่วยเงิน

1. ส่วยสิ่งของ ได้แก่ เร่ว ครั่ง รัง ฝาง กระวาน พริกไทย ทองคำ งาช้าง ขี้ผึ้ง ไหม ป่าน ฝ้าย ดีบุก น้ำรัก ผ้าขาว เป็นต้น ส่วยสิ่งของมีความสำคัญต่อราชธานีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีเหตุผลที่สำคัญ คือ

ประการแรก เพื่อจำหน่ายเป็นสินค้าออก ในการค้าสำเภาล่วงกับจีนเป็นส่วนใหญ่ การค้าสำเภของไทยมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้ว่า การเก็บส่วยเพื่อเป็นสินค้าออกมีความสำคัญมาก เนื่องจากทำรายได้ให้รัฐอย่างมากที่สุด

ประการที่สอง ใช้ประโยชน์ภายในประเทศ เช่น ใช้ในการก่อสร้าง การสร้างและบูรณะวัด² โดยแรงงานได้จากไพร่ วัสดุได้จากการเก็บส่วย ได้แก่ ทองคำ และน้ำรัก สำหรับเอามาสร้างพระพุทธรูป พระอุโบสถ เป็นต้น

ประการที่สาม ใช้ในการต่อเรือเพื่อทำการค้าและทำสงครามกับเวียดนามในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2376 – 2390

2. ส่วยเงิน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2369 ไทยทำสัญญาการค้ากับอังกฤษ เรียกว่า สัญญาเบอร์นี ซึ่งทำให้การค้าแบบสำเภาลดลง เนื่องจากการค้าแบบเสรีจึง

* การปกครองอาณานิคมทั้ง 3 อังกฤษปกครองโดยตรงแบบ Straits Settlement โดยส่งข้าหลวงมากำกับดูแล สังกัดกระทรวงอาณานิคม

¹ กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). เล่มเดิม. หน้า 88.

² แหล่งเดิม. หน้า 215.

มีการเก็บส่วยเป็นเงินแทน เพื่อรัฐจะได้นำเงินมาจ้างแรงงานชาวจีนมาใช้ในการก่อสร้างต่างๆ เนื่องจาก การจ้างแรงงานชาวจีนทำงานอย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าแรงงานไพร่ ที่ไม่ได้รับค่าตอบแทน

ส่วยในหัวเมืองภาคอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เนื่องจาก ส่วยสิ่งของ มีความสำคัญและเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้แก่รัฐอย่างมาก ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394 ส่วยที่ส่งมาจากหัวเมืองในภาคอีสานที่สำคัญ¹ ได้แก่

- ส่วยเร็วเป็นสมุนไพรที่ใช้ทำยา ส่วนใหญ่เก็บได้จากหัวเมืองภาคอีสานและลาว
- ส่วยทองคำผุย (ผง) พบทางหัวเมืองภาคอีสาน และ เมืองเพชรบูรณ์ วิเชียรบุรี * (ศรีเทพ) เป็นต้น
- ส่วยป่าน พบมากทางภาคอีสาน และเมืองเพชรบูรณ์
- ส่วยครั่ง พบเฉพาะทางภาคอีสาน
- ส่วยน้ำรัก ใช้สำหรับลงรักปิดทอง ส่วนใหญ่ได้จากหัวเมืองภาคอีสานเป็นหลัก (รวมทั้ง สุพรรณบุรี ราชบุรี และกาญจนบุรี)
- ส่วยขี้ผึ้ง ได้จากเมืองขึ้นเขตเมืองเขมร และหัวเมืองภาคอีสาน
- ส่วยดินประสิว ใช้ทำดินปืน ได้จากเมืองชัยภูมิ จัตุรัส
- ส่วยไหม (ส่งแทนส่วยอื่นๆ ที่หาไม่ได้) ภาคอีสานทำส่ง
- ส่วยงาช้าง และส่วยนอระมด (นอแรด) มีเมืองเขมราช सालวัน อัดปือ ภูแล่นช้าง ฯลฯ

เมืองที่ปกครองแบบอาญาสี่

ในสมัยก่อนภาคอีสานมีทรัพยากรธรรมชาติที่ทางราชการต้องการอยู่หลายชนิด การเก็บเป็นเงิน จึงยากกว่าการหาสิ่งของที่มีอยู่ในท้องถิ่น จึงนิยมเก็บเป็นส่วยสิ่งของมากกว่าส่วยเงินการส่งหรือนำ สิ่งของไปส่งทางราชการเรียกว่า การเสียส่วย หรือ การเสียหัว เนื่องจากจ่ายเป็นรายหัวหรือ รายบุคคล² ผู้ที่มีหน้าที่ต้องเสียส่วย คือ ไพร่ คือ ผู้ชายที่มีอายุระหว่าง 18 – 51 ปี สำหรับผู้ที่ไม่ต้อง เสียส่วยมีดังนี้

- ผู้มีอายุเกิน 51 ปี
- ผู้ที่สูงเสมอไหล่ไม่ถึง 2 ศอก 1 คืบ
- พระ เณร
- ผู้ที่มีบุตรเป็นไพร่ส่วย 3 คนขึ้นไป
- คนพิการ หรือเสียสติ
- นายหมวด นายกอง และขุนนางอื่นๆ

¹ บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). ประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 217.

* รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองศรีเทพให้เป็นหัวเมืองชั้นตรี และเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองวิเชียรบุรี

² ไพฑูรย์ มีกุล. (2542). “ส่วย: กฎระเบียบ,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 13. หน้า 4452.

ผู้ควบคุมการเก็บผลประโยชน์ของแต่ละเมืองในภาคอีสาน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ราชบุตร ซึ่งเป็นกรรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ตามตำแหน่งอาญาสี่ ดังได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นหัวเมืองในภาคอีสานเมืองที่ใช้ระบบการปกครองแบบอาญาสี่ จะมี กองราชบุตร ทำหน้าที่กำกับดูแลเรื่องเสียส่วย เช่น เมืองมหาสารคาม เมืองอุบลราชธานี เมืองขอนแก่น เมืองร้อยเอ็ด เมืองหนองคาย เป็นต้น

เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น

หัวเมืองที่มีแบบแผนการเก็บส่วยตามแบบราชธานีในภาคอีสาน คือ เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ได้แก่ เมืองชัยภูมิ จตุรัส ภูเขียว บำเหน็จณรงค์ปักธงชัย นครจันทิก พุทไธสง พิมาย นางรอง ประโคนชัย บุรีรัมย์ รัตนบุรี และเมืองเขมรป่าดง ได้แก่ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ ศรีสะเกษ และเดชอุดม ซึ่งขึ้นตรงต่อราชธานีที่กรุงเทพฯ ในหัวเมืองเหล่านี้จะมีผู้ช่วยเจ้าเมืองในการเก็บส่วย คือ ข้าราชการสังกัดกรมนา มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนหรือหลวง ตามฐานะของแต่ละเมือง เรียกว่า หลวงนา หรือ ขุนนา ออกไปเร่งรัดเก็บส่วยตามที่กำหนด

จากตารางเปรียบเทียบเมืองที่ต้องเสียส่วยระหว่างเมืองในภาคอีสานกับเมืองในลาวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ตาราง 2 หน้า 56) พบว่า การเก็บส่วยในราชอาณาจักรไทยส่วนใหญ่เก็บได้จากเมืองในภาคอีสานและลาว โดยเก็บส่วยเมืองในภาคอีสานมากกว่าส่วยเมืองในลาว ยกเว้นส่วยครั้งกับส่วยใหม่ที่เก็บส่วยได้เท่ากัน

นอกจากนี้พบว่า การเก็บส่วยเร็ว ทองคำฝูย ป่าน และผ้าขาว เมืองในภาคอีสานเก็บส่วยได้มากกว่าครึ่งของจำนวนเมืองที่ต้องเก็บส่วยชนิดนั้นๆ ทั้งหมด

การเก็บส่วยภาคอีสาน

มีการเก็บส่วยมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงธนบุรี¹ โดยราชธานีจะเป็นผู้กำหนดให้² แต่ละเมืองที่ต้องเสียส่วยเป็นสิ่งที่ประเภใด อัตราการเสียส่วยเป็นอย่างไร จำนวนเลข(ไพร่) ส่วยมีจำนวน มากน้อยเท่าใด โดยทางการจะพิจารณาจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในพื้นที่เป็นหลัก เช่น หัวเมืองในภาคอีสานมีผลเร็วอุดมสมบูรณ์ จะกำหนดให้หัวเมืองนั้นเสียส่วยเร็ว หรือทองคำมีมากในเขตเมืองใด จะกำหนดให้เมืองนั้นเสียส่วยทองคำ เช่น เมืองอัตตะปือ เมืองเชียงคาน เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น เป็นต้น หากปีใด เลข (ไพร่) ส่วยเกิดปัญหาด้านภัยธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง ทำให้เก็บส่วยไม่ได้ หรือไม่ครบตามที่ทางราชการกำหนด เจ้าเมืองก็จะเก็บส่วยเงิน ส่งแทน ซึ่งจำนวนเงินที่ส่งแทนนั้นรัฐบาลไทยเป็นผู้กำหนด จากตาราง 3 และตาราง 4 (หน้า 57 และหน้า 58) จะเห็นว่า หากเป็นส่วยทองคำฝูย หรือ ทองคำทราย รัฐบาลจะเก็บส่วยคนละ 2 สลึง หากเสียเงินแทนจะเสียคนละ 4 บาท หรือ ส่วยเร็วรัฐบาลจะเก็บคนละ 12 กิโลกรัม หากหาไม่ได้ก็ส่งเป็นเงินแทนคนละ 4 บาท เป็นต้น ส่วนส่วยที่ทางราชธานีไทยเก็บไปนี้ จะนำไปขายให้กับต่างประเทศ และนำเงินมาใช้ภายในประเทศ

¹ สุทธิย ธีรศาสตร์. (2543). ประวัติศาสตร์ลาว 1779 - 1975. หน้า 75.

² บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 63.

ตาราง 2 แสดงจำนวนเมืองในภาคอีสานและลาวที่ต้องเสียส่วยชนิดต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394

ชนิดของส่วย	จำนวนเมืองในภาค อีสานที่เสียส่วย	จำนวนเมืองในลาว ที่เสียส่วย	จำนวนเมืองที่ต้อง เสียส่วยทั้งหมด
1. ส่วยเร็ว	20	9	44
2. ส่วยทองคำฝูย(ผง)	18	3	30
3. ส่วยเงิน	8	10	25
4. ส่วยป่าน	9	3	14
5. ส่วยครึ่ง	6	6	14
6. ส่วยขี้ผึ้ง	8	6	15
7. ส่วยไหม	3	3	6
8. ส่วยผ้าขาว	8	1	14

หมายเหตุ : ดัดแปลงจาก บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). *การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*
(พ.ศ. 2325-2411). วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. หน้า 91 – 93.

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2543). *ประวัติศาสตร์ลาว 1779 – 1975*. หน้า 72.

ตาราง 3 อัตราการเสียชีวิตของที่รัฐบาลไทยเก็บจากหัวเมืองในภาคอีสานและหัวเมืองลาว
ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 – 2394)

ชนิดของส่วย	อัตราเสียส่วย/คน	ที่มา
1. เงิน	4 บาท	จมท.ร.3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 14
2. ทองคำฝอย (น้ำหนัก)	2 สลึง	จมท.ร.3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 144
3. ผลไร่	12 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
4. ข้าว	2.4 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 37
5. ครั่ง	12 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113
6. ผ้าขาว	4 ,6 ผืน	จมท.ร.3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 41
7. ป่าน	30 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 2
8. เส้นไหม	0.6 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 37
9. งาช้าง	2.4 ก.ก.	จมท.ร.3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 72
10. ขอนสั๊ก	2 ตัน	จมท.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 20

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). *ประวัติศาสตร์ลาว 1779 – 1975*. หน้า 74.

ตาราง 4 จำนวนเงินที่เสียแทนส่วยสิ่งของสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
พ.ศ. 2367 – 2394

สินค้าราคา	รัฐบาลไทยกำหนด	ที่มา
1. ทองคำฝูย	หนัก 1 บาท ราคา 8 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
2. ทองคำ	หนัก 1 บาท ราคา 12 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
3. งาช้าง	หนัก 1 ก.ก. ราคา 1.33 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
4. ผลแร่	หนัก 1 ก.ก. ราคา 0.306 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
	0.27 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 29
5. นอระมอด	หนัก 1 ก.ก. ราคา 18.34 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 21
6. เส้นไหม	หนัก 1 ก.ก. ราคา 6.67 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 37
7. ครั่ง	หนัก 1 ก.ก. ราคา 0.20 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 289
8. ป่าน	หนัก 1 ก.ก. ราคา 0.27 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 2
9. ผ้าขาว	ผืนละ 1 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 961
10. ขี้ผึ้ง	หนัก 1 ก.ก. ราคา 0.83 บาท	จมห.ร.3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 29

หมายเหตุ : การเปลี่ยนหาบ, ชั่ง ให้เป็นกิโลกรัม ใช้ระบบหลวง กล่าวคือ 1 หาบหลวง = 60 ก.ก.
1 ชั่งหลวง = 600 กรัม 100 ชั่งหลวง = 1 หาบหลวง

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสตวรรต. (2543). ประวัติศาสตร์ลาว 1779 – 1975. หน้า 86.

ปัญหาจากการเก็บส่วย มีมากมายเพราะทางราชการไม่รู้จำนวนเลข (ไพร่) ที่ต้องเก็บส่วย ที่แท้จริง และยังมีเรื่องของผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องกับบุคคลหลายฝ่าย เนื่องจากผู้เสียหรือผู้ถูกเก็บเอง ไม่อยากจะเสียส่วยให้กับทางราชการเนื่องจากต้องแบ่งผลผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัว เป็นค่าส่วย และผลผลิตนั้นสามารถแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าอื่นภายในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนใกล้เคียง ไม่ได้ผลิตเพื่อการค้า (จำหน่าย) จึงทำให้ขาดการสะสมเงินตรา

เมืองชัยภูมิหัวเมืองส่วยทองคำ

ในด้านเศรษฐกิจความสำคัญของเมืองชัยภูมิในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ เป็นหัวเมืองส่วยทองคำ โดยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 กำหนดให้เมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา 6 เมือง คือ เมืองชัยภูมิ ภูเขียว จตุรัส (สีมม) บำเหน็จณรงค์ นครจันทิก และปักธงชัย เป็นหัวเมืองส่วยทองคำ โดยแหล่งทองคำเมืองชัยภูมิ คือ บริเวณลำห้วยขาด ทางตะวันออกของภูพระยาฝ่อ หรือเทือกเขาเพชรบูรณ์ อยู่ในพื้นที่อำเภอหนองบัวแดงในปัจจุบัน เรียกว่า บ่อทองโซ่ไหล หรือโซ่ไหลพิจารณาจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่องบัญชีทองคำ ส่วย และเกณฑ์ร่อน จ.ศ.1192 (พ.ศ. 2373) ดังนี้¹

“จำนวนทองคำ ส่วย เกษรอน ชินกรัฒมหาดไทย ปีนี้

เมืองอัตปือ ชำระปีขาร โศกทองคำ 8 ชั่ง งามช้าง 6 หาบ

เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น 6 เมือง (คือ) เมืองไชยภูมิ เลกเดิม 600 (คน)

ทอง 3 ชั่ง 15 ตำลึง บวกขึ้นปีมเมีย 70 ทอง 8 ตำลึง 3 บาท (รวม) เลก 670 (คน)
ทอง 4 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท เมืองจตุรัส เลกเดิม 176 ทอง 1 ชั่ง 2 ตำลึง บวกขึ้นปีมเมีย
27 (คน) ทอง 3 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง (รวม) เลก 203 (คน) ทอง 1 ชั่ง 5 ตำลึง 1
บาท 2 สลึง เมืองภูเขียว เดิม 314 (คน) ทอง 1 ชั่ง 19 ตำลึง 1 บาท บวกขึ้นปีมเมีย
30 (คน) ทอง 3 ตำลึง 3 บาท (รวม) เลก 344 (คน) ทอง 2 ชั่ง 3 ตำลึง
เมืองบำเหน็จ เดิม 108 (คน) ทอง 13 ตำลึง 2 บาท บวกขึ้นปีมเมีย ทอง 1 ตำลึง
(รวม) เลก 116 (คน) ทอง 14 ตำลึง 2 บาท เมืองปักธงไชย เดิม 140 ทอง 17 ตำลึง
2 บาท บวกขึ้นปีมเมีย 16 (คน) ทอง 2 ตำลึง (รวม) เลก 156 (คน) ทอง 19 ตำลึง 2
บาท เมืองนครจันทิก เดิม 33 (คน) ทอง 4 ตำลึง 2 สลึง บวกขึ้นปีมเมีย 2 ทอง 1
บาท (รวม) เลก 35 (คน) ทอง 4 ตำลึง 1 บาท (รวม) 6 เมือง เลกเดิม 1371 (คน)
ทอง 8 ชั่ง 11 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง บวกขึ้นปีมเมีย อภูต 153 (คน) ทอง 19 ตำลึง
2 สลึง (รวม) เลก 1524 (คน) ทอง (หนัก) 9 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท”

จากหลักฐานดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น มีเลข(ไพร่)ส่วยทองคำ ที่มีหน้าที่ร่อนแร่ทองคำ อันมีอยู่ในท้องถิ่นส่งเป็นค่าส่วยประจำปี นอกจากนี้ยังมีไพร่เมืองนครราชสีมาอีกส่วนหนึ่งต้องเสียค่าส่วยประจำปีเป็นทองคำด้วยเรียกว่า กองนอก ตามหลักฐานส่วยทองคำเมือง

¹ กรมศิลปากร. (2530). จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5. หน้า 97.

นครราชสีมา (กองนอก) และเมืองบริวารที่ส่งส่วยทองคำในปี พ.ศ. 2373 เป็นมูลค่าทองคำน้ำหนักรวมทั้งสิ้น 17 ชั่ง 8 ตำลึง 2 บาท มีไพร่ผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 2,788 คน โดยเมืองบริวารของเมืองนครราชสีมาส่งส่วยทองคำที่ขึ้นบัญชีไว้ดังนี้

1. ส่วยทองคำเมืองชัยภูมิ มีเลกผูกส่วยทองคำจำนวนทั้งสิ้น 670 คน ได้ทองคำหนัก 4 ชั่ง 3 บาท 3 ตำลึง
2. ส่วยทองคำเมืองภูเขียว มีเลกผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 344 คน ได้ทองคำหนัก 2 ชั่ง 3 ตำลึง
3. ส่วยทองคำเมืองจัตุรัส มีเลกผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 203 คน ได้ทองคำหนัก 1 บาท 2 สลึง
4. ส่วยทองคำเมืองบำเหน็จณรงค์ มีเลกผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 116 คน ได้ทองคำหนัก 14 ตำลึง 2 บาท
5. ส่วยทองคำเมืองปักธงชัย มีเลกผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 156 คน ได้ทองคำหนัก 19 ตำลึง 2 บาท
6. ส่วยทองคำเมืองนครจำปาศักดิ์ มีเลกผูกส่วยทองคำทั้งสิ้น 35 คน ได้ทองคำหนัก 4 ตำลึง 1 บาท

จากการศึกษา จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เรื่อง บัญชีเรื่องทองคำ ส่วย และเกณฑ์ร้อนทอง จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373) พบว่า หัวเมืองส่วยทองคำในภาคอีสานที่ส่งส่วยทองคำได้น้ำหนักทองมากที่สุดคือ เมืองนครราชสีมาและเมืองบริวาร เฉพาะจำนวนเลก (ไพร่) ส่วยทองคำเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาทั้ง 6 เมือง รวมทั้งสิ้น 1,524 คน ส่วนเกณฑ์ร้อนทองที่รัฐบาลกำหนดให้เมืองส่วยทองคำในภาคอีสาน คือทองคำหนัก 2 สลึงต่อหัวต่อปี¹ ดังนั้นเมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมาส่งส่วยทองคำรวมทั้งสิ้น 9 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท ซึ่งส่วยทองคำเมืองชัยภูมิมีจำนวนมากกว่าทุกเมือง คือ 4 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท ส่วนเลก (ไพร่) ส่วยทองคำเมืองชัยภูมิก็มีจำนวนมากกว่าทุกเมือง คือ 670 คน แสดงว่า บ่อทองไขโหล่ (ไขโหล่) ซึ่งเป็นแหล่งทองคำสำคัญแห่งหนึ่งของภาคอีสาน และของเมืองชัยภูมิที่ตั้งอยู่ในเทือกเขาพระยาผอ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาเพชรบูรณ์ ในเขตตำบลนางแดด อำเภอหนองบัวแดง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัวเมืองในภาคอีสานมีฐานะเป็นหัวเมืองขึ้นกับกรุงเทพฯ หรือเป็นหัวเมืองขึ้นกับหัวเมืองเอก หัวเมืองหลายแห่งโดยเฉพาะเมืองบริวารของเมืองนครราชสีมา ต้องส่งส่วยทองคำแก่ราชธานีที่กรุงเทพฯ ดังนั้นเจ้าเมืองแต่ละเมืองต้องเกณฑ์ไพร่พลไปร้อนทองที่บ่อทองไขโหล่ เพื่อนำมาเป็นทองคำส่วยประจำปี จากรายงานการส่งส่วยทองคำของเมืองนครราชสีมา แสดงให้เห็นว่าทองคำที่ขุดจากบ่อทองไขโหล่ในแต่ละปีมีจำนวนมาก การที่รัฐบาลเพิ่มจำนวนเลก (ไพร่) ส่วยทองคำ ให้แก่หัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานนั้นแสดงให้เห็นถึงความต้องการใช้ทองคำภายในประเทศมีเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากทองคำไม่ได้เป็นสินค้าออกของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). เล่มเดิม. หน้า 74.

ตอนต้น และพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือด้านศาสนา โดยเฉพาะการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้รับการยกย่องว่าในสมัยของพระองค์ทรงสร้าง บูรณะ และปฏิสังขรณ์พระอารามมากมายเบ็ดเสร็จทั้งสิ้นแล้ว มีจำนวนทั้งสิ้น 53 วัด และ ในการบูรณปฏิสังขรณ์นั้น มีอยู่เป็นจำนวนมากที่เสมือนสร้างขึ้นใหม่ในที่เดิม นับว่าเป็นสมัยที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมากที่สุด ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹

¹ ดนัย ไชยโยธา. (2544). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 2. หน้า 99.

บทที่ 5

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิด้านสังคมและวัฒนธรรม สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394

ลักษณะสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม เพราะมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์คนไทยสมัยก่อนจึงไม่มีปัญหาความขาดแคลนในเรื่องข้าว ปลา อาหาร ซึ่งส่งผลให้คนไทยมีเมตตาธรรม มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แต่เมื่อมีผู้คนมากขึ้น และความจำเป็นในการควบคุมกำลังคนทำให้มีการจัดระเบียบสังคม เป็นระบบศักดินา ระบบไพร่ นอกจากนี้สังคมไทยยังได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง พระพุทธ ศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรม ประเพณี และศิลปกรรมของไทยอยู่มาก กล่าวได้ว่าพื้นฐานทางด้านสังคมแบบเกษตรกรรม และการนับถือพระพุทธศาสนา ได้เป็นหัวใจของสังคมไทย¹ โดยวัดเป็นศูนย์กลางในเรื่องดังกล่าวในทุกยุคทุกสมัย

โครงสร้างสังคมไทย

ลักษณะโครงสร้างสังคมไทยมีการแบ่งเป็นชั้นหรือกลุ่ม โดยมีศักดินาเป็นเครื่องกำหนดสถานะของคนในสังคม ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของบุคคล และมีแนวคิดพื้นฐานที่เกิดจากปัจจัยต่างๆ คือ การควบคุมไพร่พลในยามสงบ การควบคุมไพร่พลในยามสงคราม การยอมรับในอำนาจหน้าที่ของสมาชิกในสังคม²

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการแบ่งกลุ่มคนในสังคมเป็น 2 ชั้นใหญ่ๆ คือ ชั้นผู้ปกครอง ปกครองประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ นักบวช และชนชั้นผู้อยู่ใต้ปกครอง คือไพร่และทาส

1. ชั้นผู้ปกครอง ผู้ปกครองมีสถานะเป็นมูลนาย มี 2 ประเภท คือ มูลนายโดยกำเนิด ได้แก่ เจ้านายเชื้อพระวงศ์ และมูลนายโดยตำแหน่ง ได้แก่ ขุนนาง และข้าราชการที่ได้รับมอบหมายให้ควบคุมไพร่ตามอำนาจความรับผิดชอบในตำแหน่งที่ดำรงอยู่ มูลนายโดยตำแหน่งที่มีความสำคัญและอำนาจมากที่สุด คือพระมหากษัตริย์ รวมถึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและเจ้านายที่ทรงกรม

มูลนายแบ่งเป็น 2 ชั้น คือ มูลนายระดับสูงกับมูลนายระดับล่าง มูลนายระดับสูงหมายถึงพระมหากษัตริย์ด้วย พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งมูลนายระดับสูง จึงทำให้ได้รับการยกเว้นไม่ต้องสักไพร่ และมูลนายระดับล่าง หมายถึงผู้ถือศักดินา 30 – 400³ โดยมูลนายระดับสูงเป็นผู้แต่งตั้งให้มาช่วยราชการ ได้รับสิทธิพิเศษไม่ถูกสักไพร่เป็นสิทธิเฉพาะตัวและเป็นฐานอำนาจของมูลนายระดับสูง

¹ กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). *ประวัติศาสตร์ไทยเชิงวิเคราะห์*. หน้า 115.

² แหล่งเดิม. หน้า 122.

³ บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). *ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 200.

2. ชนชั้นผู้อยู่ใต้ปกครอง ประกอบด้วยไพร่และทาส ไพร่ คือ ราษฎรสามัญทั่วไป ซึ่งเป็นจำนวนมากและเป็นคนส่วนใหญ่ของราชอาณาจักรต้องสังกัดมูลนาย เพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครอง ถือศักดินาระหว่าง 10 – 25 ไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี 2 ประเภท ดังนี้

2.1 ไพร่หลวง

หมายถึง ไพร่ที่พระราชทานแก่กรมกองต่างๆ ให้เจ้านาย หรือขุนนางที่กำกับกรมนั้นๆ ดูแลโดยรวบรวมจากไพร่จระจัดซึ่งไม่มีมูลนายหรือคนต้องโทษ หรือไพร่ที่เจ้านายต้องโทษทำให้ไพร่ถูกยึดเป็นไพร่หลวงหมด หรือมูลนายเสียชีวิตไม่มีทายาทรับช่วงมรดก¹ ไพร่ในสังกัดก็จะตกเป็นไพร่หลวง ดังนั้นไพร่หลวงจึงเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง ไพร่หลวงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการ เข้าเดือนออกสองเดือน สมัยรัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เข้าเดือนออกสามเดือน (หนึ่งปีรับราชการสามเดือน)

หากไพร่หลวงไม่ต้องการเข้าเกณฑ์แรงงาน ก็ต้องเสียส่วยเป็นเงินหรือสิ่งของให้กับทางราชการ แทน เรียกว่า ไพร่ส่วย หรือไพร่หลวงส่วย ดังนั้นไพร่ส่วยจึงเป็นไพร่ที่อยู่ห่างไกล หรืออยู่ในเขตที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่ทางราชการต้องการ และสามารถส่งผลผลิตจากทรัพยากรเหล่านั้นให้รัฐแทนแรงงาน² ได้แก่ ข้าว พริกไทย หรือของป่า ได้แก่ หนังสัตว์ เขาสัตว์ ไม้ฝาง ดีบุก เงิน ทองคำ เป็นต้น ส่วยเหล่านี้จะถูกนำไปใช้ในงานราชการต่างๆ หรือเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของพระราชอาณาจักร และมีการนำรายได้จากการค้านี้มาจุลเจือค่าใช้จ่ายในการบริหารราชการแผ่นดิน³ การส่งส่วยมีทั้งส่งเป็นรายปีและส่วยเกณฑ์กรณีพิเศษ เช่น เรียกเกณฑ์ให้ตัดไม้มาใช้ในการสร้างพระเมรุ ขุดหาแร่มาหล่อพระพุทธรูป

ไพร่สามารถเปลี่ยนฐานะของตนเองได้ 2 กรณี⁴

ประการแรก ทำความดีความชอบอย่างสูงต่อราชการแผ่นดิน อาจได้รับเลื่อนฐานะเป็นขุนนางได้

ประการที่สอง หากไพร่ทำความผิด หรือเป็นหนี้สินต่อนายเงินก็ตกเป็นทาสได้

2.2 ไพร่สม

เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนาง ที่ดำรงตำแหน่งทางราชการ เนื่องจากในสมัยนั้นไม่มีเงินเดือน การควบคุมไพร่ของมูลนายจึงหมายถึงการได้รับผลประโยชน์ตอบแทน⁵ ไพร่สมมีหน้าที่ทำงานให้ราชการปีละ 1 เดือน หากไม่ไปจะต้องเสียเงินแทน เวลานอกนั้นก็ทำงานให้กับเจ้านายที่ตนสังกัด หรือหากมูลนายไม่มีงานให้ทำ ก็ออกไปประกอบอาชีพส่วนตัวแล้วส่งผลรายได้ให้แก่เจ้านาย หากมีศึกสงครามจะต้องเข้ารับราชการตามที่ทางราชการต้องการ ไพร่สมมีสิทธิฟ้องร้องเจ้านายของตนได้ถ้าไม่ได้รับความเป็นธรรม ถ้าชนะความก็จะพ้นจากไพร่สมไปเป็นไพร่หลวง

¹ แหล่งเดิม. หน้า 73.

² กนกวลี ชูชัยยะ; และกฤษฎา บุญยสมิต. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1*. หน้า 80.

³ อัญชลี สุสายัณห์. (2542). “ระบบไพร่,” *เล่มเดิม*. หน้า 5412.

⁴ บังอร ปิยะพันธุ์. (2538). *แหล่งเดิม*. หน้า 201.

⁵ ดนัย ไชโยธธา. (2544). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 1*. หน้า

ส่วนทาส มีศักดินา 5 คือพลเมืองอีกกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เป็นพลเมืองที่มีสถานะเหมือนทาสย์สินส่วนตัวของนายเงิน การโอนหรือขายต่อเป็นสิทธิของนายเงิน ซึ่งเป็นส่วนที่ต่างไปจากไพร่ กฎหมายยังรับรองสิทธิของนายเงินที่มีเหนือทาส ขณะเดียวกันก็มีกฎหมายให้ความคุ้มครองทาสด้วย ทาสมี 7 ชนิด ได้แก่ ทาสไถ่มาด้วยทรัพย์ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสข้างฝ่ายบิดามารดา ทาสมีผู้ให้ ทาสที่ได้มาจากการช่วยเหลือบุคคลที่ต้องโทษเกณฑ์ ทาสที่เลี้ยงไว้ในเวลาข้าวยากหมากแพง และทาสเชลย

ลักษณะสังคมหัวเมืองภาคอีสาน

ดินแดนในภาคอีสานทั้งหมดอยู่ภายใต้การปกครองของราชธานีไทย เมื่อ พ.ศ. 2321 สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขยายพระราชอาณาเขตไปยังหัวเมืองภาคอีสานและลาว หลังจากนั้นได้มีเจ้านายลาวบางกลุ่มได้อพยพครอบครัว และไพร่พลมาตั้งหมู่บ้านในพื้นที่ภาคอีสานโดยอาศัยรวมกับชาวท้องถิ่นเดิมมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และขอตั้งเป็นบ้านเมืองขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีฐานะเป็นเมืองขึ้นกับราชธานีไทย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ลักษณะหัวเมืองดังกล่าวได้เพิ่มจำนวนหมู่บ้านมากขึ้น มีการขอตั้งเป็นเมืองบริวารหรือเมืองขึ้นอีกจำนวนมาก ด้วยเหตุดังกล่าวชนบทรอบเนินมประเพณีจากวัฒนธรรมล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุต จึงแพร่กระจายสู่หัวเมืองในภาคอีสานของไทย และเป็นสาเหตุที่ทำให้ลักษณะทางสังคมภาคอีสาน มีความแตกต่างไปจากภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศ

บทบาทพระภิกษุสงฆ์

วัฒนธรรมล้านช้างยึดมั่นในพุทธศาสนาอย่างมาก โดยมีวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนด้วยเหตุนี้ สังคมภาคอีสานจะมีวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านหรือชุมชน วัดเป็นที่ชุมนุมของชาวบ้านและความเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ในสังคมภาคอีสานผู้ที่ทำหน้าที่ในการดูแลความสงบเรียบร้อยภายในเมือง คือ เจ้าเมือง และกรมการเมืองมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการจัดการได้ทุกอย่างรวมทั้งการทำการบำรุงพุทธศาสนาด้วย ซึ่งเจ้าเมืองจะให้ความสำคัญกับพุทธศาสนาดังที่เคยปฏิบัติมาตามธรรมเนียมของวัฒนธรรมล้านช้าง เพื่อให้สถาบันศาสนาเป็นสื่อกลางในการสั่งสอนอบรมให้ประชาชนยึดมั่นในศีลธรรม และเป็นแกนนำในการควบคุมความประพฤติของประชาชน¹ เพื่อให้สังคมบ้านเมืองเกิดความสุขสงบ นั่นคือเจ้าเมืองจะทำการบำรุงพระพุทธศาสนา ให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรได้ปฏิบัติธรรมโดยสะดวก ซึ่งจะทำให้พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาและเป็นที่เคารพของสังคม และทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนพระธรรมตามหลักของศาสนาพุทธ หลักธรรมเหล่านั้นเป็นเสมือนสัญญาประชาคม ทำหน้าที่ควบคุมความประพฤติประชาชนไปโดยปริยาย² ดังนั้นจึงเป็นลักษณะการใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาในการควบคุมจริยธรรม เพื่อสร้างให้สังคมเกิดสันติสุข

¹ รัช ภูณโณทก. (2543). “พุทธศาสนาในภาคอีสาน,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 9. หน้า 3177.

² แหล่งเดิม. หน้า 3179.

กล่าวได้ว่า สถาบันศาสนามีส่วนสำคัญในการช่วยควบคุมพฤติกรรมของประชาชนในสังคม ประชาชนเองก็ยินดีประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรม เพื่อหวังให้นาบุญติดตัวตอบสนองไปยังชาติภพหน้า ดังนั้นในชาตินี้จำเป็นต้องประพฤติตามหลักธรรมที่ได้รับการปลูกฝังมาเพื่อจะได้ประสบสุขในชาติภพหน้า

อีตสิบสอง

เป็นสัญญาประชาคมที่สืบทอดกันมาในกลุ่มวัฒนธรรมล้านช้าง และภาคอีสานของไทย¹ เป็นจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับแนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับศาสนา หรือเกี่ยวกับการทำบุญที่มีประจำเดือนทั้งสิบสองเดือนของชาวอีสาน² เป็นการผสมผสานระหว่างแนวคิดของพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู โดยถือปฏิบัติสืบทอดกันมานานจนเป็นแบบแผนหรือหลักธรรมให้ประชาชนปฏิบัติตาม ที่จะนำมาซึ่ง ความสุข สงบ ร่มเย็นตราบเท่าจนทุกวันนี้ เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ตนเองและส่งผลบุญไปยังชาติภพหน้าอีกด้วย ยังเป็นคำสอนของพระภิกษุในการสั่งสอนอบรมให้ประชาชนยึดมั่นในหลักศีลธรรม และเพื่อให้สังคมเกิดความสงบสุข

อีต หรือประเพณี แบ่งได้ 2 ชนิด คือ

ประการแรก อีตที่ต้องทำเป็นประจำ³ ได้แก่ อีตเดือนอ้าย อีตเดือนยี่ อีตเดือนสาม อีตเดือนสี่ อีตเดือนห้า อีตเดือนหก อีตเดือนเจ็ด อีตเดือนแปด อีตเดือนเก้า อีตเดือนสิบ อีตเดือนสิบเอ็ด และอีตเดือนสิบสอง

ประการที่สอง อีตที่ไม่ทำเป็นประจำ ได้แก่ อีตสูขวัณ อีตผูกเสี่ยว อีตลงแขก เป็นต้น

อีตที่ 1 เดือนอ้าย พิธีเข้ากรรม หมายถึงพิธีปฐกฐนพระภิกษุประกอบพิธีนี้ เพื่อให้บริสุทธิ์จากอาบัติสังฆาทิเสส ชาวบ้านก็ไปร่วมบำเพ็ญบุญแด่พระภิกษุสงฆ์ด้วย จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บุญเข้ากรรม

อีตที่ 2 เดือนยี่ พิธีสูขวัณข้าว เมื่อทำนาเสร็จนำข้าวขึ้นยุ้งแล้ว ถึงเดือนยี่ก็ประกอบพิธีสูขวัณข้าว เมื่อเสร็จพิธีก็นำข้าวเปลือกปากยุ้ง คือข้าวเปลือกที่ตกจากยุ้งเป็นปฐมฤกษ์ ไปถวายพระภิกษุที่วัดแล้วจึงเริ่มบริโภคข้าวในยุ้งต่อไปจึงจะเป็นมงคล

อีตที่ 3 เดือนสาม บุญข้าวจี ในเดือนสามวันทำบุญชาวบ้านจะนำข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วปั้นเป็นก้อนนำไปย่างหรือจี่แล้วทาด้วยไขที่ตีเข้ากันแล้ว นำไปย่างไฟอีกครั้งเพื่อให้ไข่และข้าวสุกเกรียมแล้วนำไปถวายสังฆทานที่วัด

¹ สุภณ สมจิตศรีปัญญา. (2543). "อีตสิบสองคองสิบสี่ : วรรณกรรมคำสอน," สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 15. หน้า 5384.

² สำลี รักสุทธี. (2547). อีตสิบสองคองสิบสี่. หน้า 120.

³ ปรีชา พินทอง. (2543). "อีตสิบสองคองสิบสี่ : ประเพณี," สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15. หน้า 5372.

ฮัตที่ 4 เดือนสี่ พิธิบุญพระเวสส์ หมายถึง พิธิบำเพ็ญบุญมหาชาติ ชาวบ้านจะเตรียมภัตตาหารออกไปถวายสังฆทานที่วัด หลังจากนั้นจัดกัณฑ์เทศน์ออกไปถวายพระภิกษุสามเณร และฟังเทศนาเรื่อง เวสสันดร

ฮัตที่ 5 เดือนห้า พิธิสงกรานต์ ชาวบ้านจะนำน้ำอบ (น้ำหอม) ไปสรงพระพุทธรูป เจดียสมณพราหมณ์ที่วัด สรงน้ำคนเฒ่าคนแก่ และทำบุญอุทิศส่วนกุศลถึงดวงวิญญาณของบุคคลที่ล่วงลับไปแล้ว

ฮัตที่ 6 เดือนหก พิธิเดือนหก หรือ บุญบังไฟ เป็นการทำบุญบูชาพระคุณของพระพุทธรูปเจ้าสมณโคดมทั้งเป็นเดือนเริ่มแรกของปีใหม่ด้วย จึงมีการทำบุญให้ทาน เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตนเอง และการประกอบอาชีพทางการเกษตร

ฮัตที่ 7 เดือนเจ็ด พิธิข้าชะ เป็นพิธีกรรมทำบุญชำระและป้องกันสิ่งอัปมงคลในหมู่บ้าน ชาวบ้านจะปลูกปะรำพิธีขึ้นกลางหมู่บ้านตั้งเครื่องประกอบพิธี นิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ รับสังฆทานแล้วสวดคาถาขับไล่ผีและปัดรังควาญต่าง ๆ ไปรอบหมู่บ้าน

ฮัตที่ 8 เดือนแปด พิธิเข้าพรรษา ในวันอาสาฬหบูชา ชาวบ้านนำเทียนประจำพรรษาและผ้าอาบน้ำฝนไปถวายพระภิกษุสามเณรตามวัดต่างๆ

ฮัตที่ 9 เดือนเก้า พิธิข้าวประดับดิน ในวันสุดท้ายเดือนเก้า ชาวบ้านจะนำข้าวประดับดินไปถวายภิกษุ และทอดบังสุกุลอุทิศส่วนกุศลถึงดวงวิญญาณญาติพี่น้องที่ตายไปแล้ว

ฮัตที่ 10 เดือนสิบ พิธิทำบุญข้าวสาก ในวันเพ็ญกลางเดือนสิบชาวบ้านจะนำข้าวสาก (สลาก) หรือห่อข้าวใหญ่ไปถวายสังฆทาน และอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ตาย แล้วนำข้าวสากหรือห่อข้าวน้อยสำหรับผีไปห้อยตามต้นไม้ ต้นเสา หรือเจดีย์ เป็นต้น แล้วตีกลองและโปงบอกสัญญาณให้เปรตมารับอาหารจากห่อข้าวนั้น

ฮัตที่ 11 เดือนสิบเอ็ด พิธิทำบุญออกพรรษา ในวันเพ็ญเดือนสิบเอ็ด ตอนเย็นชาวบ้านประกอบพิธีได้นำมนคือ น้ำดอกไม้ รูป เทียน ไปบูชาพระรัตนตรัย ตอนเช้าถวายสังฆทานในวันออกพรรษาปาวณา

ฮัตที่ 12 เดือนสิบสอง พิธิทำบุญกฐิน จากวันแรมหนึ่งค่ำเดือนสิบเอ็ดถึงวันเพ็ญเดือนสิบสอง ชาวบ้านจะนำผ้ากฐินไปทอดถวายพระภิกษุตามวัดต่างๆ

ประเภทของฮัต (ประเพณี) สิบสอง แยกตามจุดมุ่งหมาย ได้ดังนี้

ประการแรก ประเพณีที่เกี่ยวกับพระสงฆ์โดยตรง มี 6 พิธิ ดังนี้ พิธิเข้ากรรม พิธิข้าวจี พิธิพระเวสส์ พิธิเข้าพรรษา พิธิออกพรรษา และพิธิกฐิน

ประการที่สอง ประเพณีเกี่ยวกับการทำมาหากิน ประเพณีประเภทนี้เกี่ยวกับการขอพรหรือบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ลดบันดาลความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติให้¹ มี 2 ประเพณี คือประเพณีสู่ขวัญข้าว และประเพณีบังไฟ

ประการที่สาม ประเพณีเกี่ยวกับขวัญและกำลังใจในการดำรงชีพ ในลักษณะนี้เกิดขึ้นภายใต้ความเชื่อที่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะอำนวยความสุข สวัสดิภาพให้ มี 2 ประเพณี คือ ประเพณีสงกรานต์ และประเพณีชำระ หรือข้าชะ (สำเนียงท้องถิ่นภาคอีสาน)

¹ สำลี รักสุทธี. (2547). เล่มเดิม. หน้า 121.

ประการที่สี่ ประเพณีเกี่ยวกับความกตัญญู เน้นการทำบุญอุทิศเป็นหลักสำคัญมี 2 ประเพณี คือ ประเพณีข้าวประดับดิน และบุญข้าวสาก

คอง (คลอง) สิบสี่

คอง * หรือคลอง (ครรลอง) หมายถึง มแนวปฏิบัติระดับส่วนบุคคล ระดับครอบครัวซึ่งจะส่งผลต่อสังคมโดยรวม และยังเป็นแบบแผนการประพฤติปฏิบัติของบุคคลกลุ่มต่างๆ ในสังคม นับตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงชั้นสูงคือเจ้าฟ้า พระมหากษัตริย์ที่ต้องประพฤติปฏิบัติต่อกัน ¹ เพื่อให้สังคมอีสานมีความสงบสุข ร่มเย็นเป็นสุข ดังนั้นจึงได้ว่า คองสิบสี่ จึงเป็นกฎระเบียบข้อบังคับ หรือกฎหมายโบราณของอีสาน เนื่องจากปรากฏอยู่ในใบลานที่จัดเป็นกฎหมายระเบียบการปกครองเดิมของชาวอีสาน

นอกจากนี้ คองสิบสี่ ยังเป็นแนวทางในการอบรมสั่งสอนของพ่อแม่นำไปสอนบุตรธิดา พระสงฆ์นำไปอบรมสั่งสอนพุทธศาสนิกชน และเพื่อให้ประชาชนนำไปปฏิบัติ เพื่อให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อย

กล่าวได้ว่า ฮีตสิบสอง เป็นคำสอนที่เน้นให้ดำเนินชีวิตตามฮีตสิบสอง คือยึดถือตามประเพณี 12 เดือน เชื่อฟังคำสั่งสอนของบรรพบุรุษ ยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา มีความอ่อนน้อมถ่อมตัว เคารพในกฎเกณฑ์ของสังคม และเป็นแนวปฏิบัติเพื่อให้เกิดบุญกุศล ² ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณ ทรัพยากร ความผาสุกโดยรวม มุ่งให้เกิดความยินดีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ ส่วนคองสิบสี่หรือคลองสิบสี่ เปรียบเหมือนกฎหมายที่ทุกคนต้องปฏิบัติตาม หากไม่ปฏิบัติก็ถูกสังคมลงโทษตีเถียน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าฮีตและคอง (คลอง) เปรียบเสมือนธรรมนูญชีวิตของชาวอีสาน ซึ่งนำความสงบ ร่มเย็นมาสู่สังคมภาคอีสานอย่างแท้จริง เนื่องจากประเทศลาวมีอาณาเขตติดต่อกับภาคอีสาน ภาษาพูดจึงติดต่อกันได้โดยรวดเร็ว จึงทำให้ฮีตสิบสองและคองสิบสี่ แพร่กระจายเข้าไปสู่สังคมในภาคอีสานได้โดยสะดวกรวดเร็ว และได้กลายเป็นแบบอย่าง ฮีตคอง มาจนถึงในปัจจุบัน

เมืองชัยภูมิแหล่งรวมและสืบทอดวัฒนธรรมโบราณ

เมืองชัยภูมินั้น ก่อนหน้าที่กลุ่มชนวัฒนธรรมล้านช้าง (ศรีสัตนาคนหุต) จะอพยพเข้ามาตั้งบ้านเมืองในพื้นที่ดินแดนแถบนี้ ได้ปรากฏร่องรอยของวัฒนธรรมโบราณอยู่ก่อนแล้ว โดยเฉพาะวัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมรโดยมีศูนย์กลางของแต่ละวัฒนธรรม อยู่คนละฟากกับที่ราบสูงโคราช คือ วัฒนธรรมทวารวดี อยู่ฟากตะวันตกในที่ราบภาคกลาง ส่วนวัฒนธรรมเขมรอยู่ฟากตะวันออกและใต้ในดินแดนประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน อันมีผลทำให้ที่ราบสูงโคราชรวมทั้งจังหวัดชัยภูมิได้รับ

* มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า “คลอง” หมายถึง ทาง แนว คลองธรรม แต่การออกสำเนียงของชาวอีสาน ไม่มีคำควบกล้ำและไม่ออกเสียงพยัญชนะตัว ล ร จึงออกสำเนียงเป็น “คอง”

¹ แหล่งเดิม. หน้า 123.

² แหล่งเดิม.

อิทธิพลของวัฒนธรรมทั้งสองอย่างต่อเนื่อง คือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 ดินแดนภาคอีสาน ได้รับอารยธรรมในด้านศาสนา ลัทธิการปกครองและขนบธรรมเนียมหลายประการจากวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งแพร่หลายผ่าน

1. ภาคกลางของประเทศไทย เข้ามาทางช่องเขาในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ หรือช่องตะโก ดงพญาเย็น และพนมดงรัก ลงสู่ชุมชนในที่ราบลุ่มของลำน้ำต่างๆ
2. บริเวณบ้านเมืองที่ปากแม่น้ำโขงทางใต้และตะวันออกในเขตประเทศกัมพูชาและเวียดนาม ขึ้นมาตามลำน้ำโขงเข้าสู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล

วัฒนธรรมที่แพร่หลายจากภาคกลาง หรือ วัฒนธรรมทวารวดี ได้แก่ ศิลปกรรมซึ่งเกี่ยวเนื่องในพระพุทธศาสนา ได้เข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นของอีสาน ทำให้เกิดคติการสร้างเสมาหิน ปักตามเนินดินขึ้นอุทิศให้แก่พระพุทธศาสนา โดยรับวัฒนธรรมและศิลปกรรมแบบทวารวดี ขึ้นมาทางเมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ผ่านช่องตะโก หรือช่องสำราญเขตจังหวัดชัยภูมิเข้าสู่ภาคอีสาน

ส่วนวัฒนธรรมที่ผ่านทางลำน้ำโขงนั้นเกี่ยวเนื่องในศาสนาพราหมณ์ หรือฮินดู เรียกวัฒนธรรมแบบนี้ว่า วัฒนธรรมขอมหรือเขมร ภาคอีสานในสมัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของแคว้นเจนละ ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดภูในแขวงเมืองจำปาศักดิ์ จึงพบร่องรอยรูปเนินดินที่ไม่สม่ำเสมอ และยังพบศิลปกรรมต่างๆ เช่น การสร้างเทวสถาน สร้างศิวิลิ้งค์ และรูปโคนนทิ เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องหมายที่แสดงให้เห็นถึงการขยายอาณาเขต และอำนาจทางการเมืองของแคว้นเจนละในดินแดนภาคอีสาน¹

พุทธศตวรรษที่ 17 – 18 เป็นช่วงที่ภาคอีสานตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของราชอาณาจักรกัมพูชา สมัยเมืองพระนคร ที่สำคัญ คือ สมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 และ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในยุคนี้ ศิลปะ และสถาปัตยกรรมแบบเมืองพระนคร ได้ผ่านที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ผ่านเมืองพิมายซึ่งเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมเขมรในดินแดนภาคอีสาน ขึ้นไปยังปราสาทบ้านสีดา (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา) ขึ้นไปยังเมืองชัยภูมิ ต่อจากนั้นผ่านช่องตะโก หรือช่องสำราญ (เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ) แล้วจึงข้ามเทือกเขาเพชรบูรณ์ลงไปสู่เมืองศรีเทพในบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก จากนั้นจึงแพร่ไปสู่อาณาจักรลพบุรี และอาณาจักรสุโขทัยต่อไป

จากการพบร่องรอยของอิทธิพลสถาปัตยกรรมแบบเมืองพระนครในบริเวณภาคกลาง เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าดินแดนทางภาคกลางมีการติดต่อกับภาคอีสาน และมีการส่งผ่านวัฒนธรรมเขมรไปยังภาคกลางอีกทอดหนึ่ง โดยผ่านเมืองศรีเทพในลุ่มแม่น้ำป่าสักไปยังลุ่มแม่น้ำมูลในเขตเมืองพิมายและบุรีรัมย์² เมืองชัยภูมิจึงเปรียบเป็นดินแดนสืบทอดวัฒนธรรมอาณาจักรกัมพูชาสมัยเมืองพระนครและส่งไปยังอาณาจักรละโว้หรือลพบุรี และอาณาจักรสุโขทัย หรือดินแดนในภาคกลาง บริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสักและแม่น้ำเจ้าพระยา โดยใช้เส้นทางเดียวกับเส้นทางเดินทัพโบราณ คือ ผ่านช่องตะโก ช่องดงพระยาไฟ (ดงพระยาเย็น) เมืองลพบุรี (อำเภอชัยบาดาล) ต่อมาเมื่ออาณาจักรกรุงศรีอยุธยาผนวก

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). “อีสานสมัยทวารวดี,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. หน้า 145.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 167.

สุโขทัยได้ใน พ.ศ.1921 ในสมัยของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (พ.ศ.1913 - 1931) ¹ และ เลือกรับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรด้านการปกครอง ที่สำคัญ คือ การปกครองแบบเทวราช หรือ เทวราชา ซึ่งพระมหากษัตริย์ตามแนวทางการปกครองแบบเทวราชานั้นเป็นเสมือนเทพเจ้าอวตารมาเกิดตามหลักความเชื่อในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ดังนั้นศูนย์กลางอำนาจการปกครองราชอาณาจักรจะอยู่ที่พระมหากษัตริย์ และทรงมีอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน มีอำนาจสิทธิ์ขาดในทุกสิ่งทุกอย่างภายในพระราชอาณาจักร ดังนั้นทรงเป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตของอาณาประชาราษฎร์ แต่ความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์ ตามคติความเชื่อในพุทธศาสนายังคงมีเช่นเดียวกับในสมัยสุโขทัย ² โดยเป็นการผสมผสานระหว่างเทวราชากับธรรมราชา

และในทำนองเดียวกันเมืองชัยภูมิ รัชวัฒนธรรมทวารวดี (มอญ) จากการติดต่อค้าขายกับเมืองศรีเทพ (อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์) ซึ่งเป็นเมืองโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก แล้วแพร่กระจายวัฒนธรรมดังกล่าวผ่านช่องตะโก เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิมายังบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ได้แก่ จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น และกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน ดังปรากฏหลักฐานการค้นพบใบเสมาหินทรายที่บ้านกุดโง้ง ตำบลหนองนาแซง อำเภอเมืองชัยภูมิ ซึ่งแกะสลักเป็นรูปเสมาธรรมจักรและจารึกตัวอักษรอินเดียโบราณ และ เมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เป็นต้น

จากหลักฐานการค้นพบโบราณวัตถุที่แสดงถึง ความเจริญเนื่องในวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองศรีเทพ ได้แก่ ธรรมจักรโบราณ ภาพสลักนูนต่ำ ประติมากรรมรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรดินเผาสีกร และสถาปัตยกรรมทวารวดีบริเวณเขาค้างคาง เป็นต้น นอกจากนี้ยังค้นพบโบราณวัตถุที่เป็นศิลปะแบบวัฒนธรรมขอม ได้แก่ ปราสาทศรีเทพ ปราสาทสองพี่น้อง ประติมากรรมพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอกรูปประติมากรรมรูปสุริยเทพ รูปทวารบาล เป็นต้น

จากการที่เมืองศรีเทพเป็นแหล่งรวมทั้งวัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมขอม จึงเข้าใจได้ว่าเมืองศรีเทพรับวัฒนธรรมทวารวดีจากบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลาง และรับวัฒนธรรมเขมรจากบริเวณภาคอีสาน ผ่านทางช่องตะโกหรือช่องสำราญ (เขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ) จากความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองโบราณในภาคอีสานอื่นๆ รวมทั้งเมืองชัยภูมิด้วย

¹ ดนัย ไชยโยธา. (2543). พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 1. หน้า 139.

² แหล่งเดิม. หน้า 142.

บทที่ 6

บทสรุป

จังหวัดชัยภูมิมีพัฒนาการความเจริญของมนุษย์และชุมชนมาตั้งแต่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยอาศัยอยู่ตามถ้ำในเขตอำเภอคอนสาร ประกอบอาชีพล่าสัตว์ และเก็บของป่า ต่อมาได้อพยพลงมาอยู่รวมกันเป็นชุมชนบริเวณที่ราบใกล้ ภูเขาและลุ่มแม่น้ำ ยังคงยึดอาชีพด้านการเกษตรแต่มีพัฒนาการที่สูงขึ้น เช่น รู้จักการทำเครื่องปั้นดินเผาเนื้อหยาบตกแต่งผิวโดยเคลือบน้ำโคลนสีแดงมีลายเชือกทาบ และพัฒนาเป็นภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบสีขาว สีเทา สีน้ำตาลในเวลาต่อมา

การตั้งชุมชนเมืองชัยภูมิ ขาดความต่อเนื่องและบางช่วงเวลาอาศัยอยู่แบบกระจัดกระจายไม่ได้รวมกันเป็นกลุ่มหรือชุมชน สมัยอาณาจักรทวารวดี และอาณาจักรโคตรบูรณ * บริเวณภาคอีสาน รวมทั้งเมืองชัยภูมิด้วย อยู่ภายใต้อำนาจของขอม หรือ เขมร สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับเมืองชัยภูมิเลย แสดงว่าอาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยไปไม่ถึงบริเวณภาคอีสานในปัจจุบัน เมืองชัยภูมิจึงเป็นเส้นทางผ่านในการเดินทางระหว่างอาณาจักรกัมพูชา เวียงจันทน์ กับอาณาจักรสุโขทัย

หลักฐานเกี่ยวกับเมืองชัยภูมิปรากฏเป็นครั้งแรก ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมืองชัยภูมิมีฐานะเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาแสดงว่า เมืองชัยภูมิเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 จากนั้นมา ก็ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเมืองชัยภูมิอีกในสมัยกรุงธนบุรี เนื่องจากราษฎรถูกกวาดต้อนไปทำสงคราม หรืออพยพไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่อื่น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) บริเวณจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของเมืองขนาดเล็กเป็นหัวเมืองชั้นจัตวา จำนวน 4 เมือง คือ เมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว เมืองจัตุรัส (สีมูม) และเมืองบำเหน็จณรงค์ โดยหัวเมืองดังกล่าวมีฐานะเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา

การก่อตั้งเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) พระภักดีชุมพล (แล) อพยพครัวเรือนมาตั้งหมู่บ้านที่โนนน้ำอ้อม บ้านชีลอง เมื่อ พ.ศ. 2362 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระภักดีชุมพล (แล) สร้างชุมชนเล็กๆเป็นเมืองภายในเวลารวดเร็ว โดยขอขึ้นกับเมืองนครราชสีมา และส่งส่วยทองคำให้แก่ราชธานีไทย พระภักดีชุมพล (แล) กระทำความดีความชอบคือ ค้นพบทองคำก้อนใหญ่แล้วนำขึ้นทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พอพระทัยอย่างยิ่ง เพราะทองคำเป็นวัสดุที่สำคัญในการหล่อพระพุทธรูป จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระภักดีชุมพล (แล) เป็นเจ้าเมืองชัยภูมิเป็นคนแรก ใน พ.ศ. 2367 ต่อมาเมื่อเจ้าอนุวงศ์ก่อกบฏ

* พุทธศตวรรษที่ 14 - 15 ตั้งแต่สมัยทวารวดีสืบเนื่องมา ได้มีการตั้งอาณาจักรศรีโคตรบูรณ บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง มีเมืองสำคัญ คือ เวียงจันทน์ หนองหานหลวง (สกลนคร) มรุกขนคร (นครพนม) เมืองจันทบุรี ศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาว(หลวงพระบาง) เชียงใหม่ เชียงแสน เชียงรุ่ง อาณาจักรนี้รุ่งเรืองสืบต่อมาเป็นราชอาณาจักรและปะเทศลาวในปัจจุบัน

พ.ศ. 2369 พระภักดีชุมพล(แล) แสดงความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี ไม่ยอมเข้าร่วมกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ใช้วิธีการถ่วงเวลาไม่เร่งรีบกวาดต้อนราษฎรไปรวมกับกองทัพฝ่ายเวียงจันทน์ และทำให้เจ้าอนุวงศ์ ไม่พอใจจึงสั่งประหารชีวิต พระภักดีชุมพล (แล) ในที่สุด

ความสำคัญของเมืองชัยภูมิต่อราชธานีไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ในด้านต่างๆ คือ ด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมและวัฒนธรรม มีดังนี้

ประการแรก ด้านการเมือง เมืองชัยภูมิมีความสำคัญสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) มีหลายประการ ได้แก่

1. บริเวณเมืองชัยภูมิเป็นเส้นทางเดินทัพโบราณและเส้นทางการค้า ที่มีความสำคัญในสมัยโบราณ ระหว่างราชธานีไทย กับหัวเมืองในภาคอีสาน และประเทศราชเวียงจันทน์ ทางเดินทัพของกรมพระราชวังบวรมหาดิศาลเสด็จฯ ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ทัพหลวงฝ่ายไทยในการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. 2369 และยังเป็นเส้นทางทหารถอยทัพกลับเวียงจันทน์ของเจ้าอนุวงศ์ด้วย

2. บริเวณเมืองชัยภูมิและเมืองใกล้เคียงในภาคอีสาน เป็นเขตสะสมกำลังไพร่พลที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีความสำคัญด้านยุทธศาสตร์ เนื่องจากเมืองชัยภูมิและภาคอีสานอยู่ระหว่างประเทศราชเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับประเทศเวียดนาม (ประเทศราชทั้งสองต่างมีความต้องการเป็นอิสระจากไทยและพยายามพึ่งบารมีเวียดนาม) ดังนั้นดินแดนในภาคอีสานและเมืองชัยภูมิจึงเป็นเสมือนดินแดนกันกระแทก ที่หล่อแหลมต่อความสัมพันธ์ระหว่างทางไทยกับเวียดนาม

3. เมืองชัยภูมิและเมืองใกล้เคียงเป็นแหล่งช้างพาหนะใช้ในการสงคราม สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการถวายช้างเผือกจากเมืองญะเขี๊ว จำนวน 2 เชือก คือ พระอินทไอยราและพระเทพกษัตริย์ เนื่องจากช้างเผือกเป็นสัตว์ที่มีค่าและหายากและมีคุณประโยชน์ต่อมนุษย์ ส่วนใหญ่พบในภาคอีสาน และประเทศราชลาวหมายถึงความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์เป็นสัญลักษณ์ส่งเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

4. บทบาทของพระภักดีชุมพล (แล) ในด้านความเสียสละและความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี พระภักดีชุมพล(แล)เป็นชาวเวียงจันทน์อพยพเข้ามาตั้งเมืองชัยภูมิในสมัย พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้แสดงความจงรักภักดีถวายทองคำก้อนใหญ่ (ทองโซโล่) ที่ค้นพบแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก ต่อมาเมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2369 พระภักดีชุมพล (แล) เจ้าเมืองชัยภูมิ และเจ้าเมืองญะเขี๊ว ทำให้เจ้าอนุวงศ์ไม่พอใจจึงถูกสั่งประหารชีวิตในที่สุด นับเป็นการเสียสละชีวิตตนเอง เพื่อให้ชาวเมืองชัยภูมิที่ถูกกวาดต้อนมีชีวิตอยู่รอดไม่ถูกฆ่าตายกันหมด

ประการที่สอง ด้านเศรษฐกิจ เมืองชัยภูมิซึ่งเป็นเมืองขนาดเล็ก หรือ หัวเมืองชั้นจัตวาแต่สามารถส่งส่วยทองคำให้ราชธานีกรุงเทพฯ ได้เป็นจำนวนมาก และมีเลิก (ไพร่) ส่วยทองคำ จำนวน

มากที่สุดคือ 670 คน โดยทองคำเหล่านี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปเป็นวัตถุดิบในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัด รวมถึงการหล่อพระพุทธรูป จึงกล่าวได้ว่าส่วยทองคำเมืองชัยภูมิ ช่วยทำให้พระราชกรณียกิจ ในการทำนุบำรุงศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 – 2394) ประสบความสำเร็จ และได้รับการยกย่องว่าในสมัยของพระองค์เป็นยุคของการสร้างวัด

ประการที่สาม ด้านสังคมและวัฒนธรรม เมืองชัยภูมิเปรียบเสมือนแหล่งรวมและสืบทอดวัฒนธรรมทวารวดีจากลุ่มแม่น้ำป่าสัก จากเมืองศรีเทพ เขตอำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เข้ามาทางช่องตะโกหรือช่องพระยาไฟ ปัจจุบันเรียกว่า ช่องสำราญ ในเขตอำเภอเทพสถิต ลงมายังบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน คือชุมชนโบราณในจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น และกาฬสินธุ์ ก่อนที่จะเผยแพร่ไปยังชุมชนในลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างและลุ่มแม่น้ำมูลในอีสานต่อไป ในลักษณะเดียวกัน เมืองชัยภูมิส่งผ่านวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครไปยังอาณาจักรลพบุรี และอาณาจักรสุโขทัยในลุ่มแม่น้ำป่าสักและแม่น้ำเจ้าพระยา ตามลำดับ

จากการศึกษา ความสำคัญของเมืองชัยภูมิสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) ซึ่งเป็นยุคแห่งการฟื้นฟูสภาพบ้านเมือง เพื่อให้กลับเข้าสู่สภาวะปกติเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา จากคำกล่าวของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ที่กล่าวว่า...จะสร้างบ้านเมืองให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดี... ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นแนวปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงจะต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากในการก่อสร้างพระบรมมหาราชวังและวัดวาอารามต่างๆ เพราะนอกจากเป็นการแสดงถึงความมั่นคงของราชธานีใหม่แล้ว ยังเป็นการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และบำรุงขวัญให้แก่ราษฎร ตลอดจนเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองด้านศิลปวัฒนธรรมของบ้านเมืองอีกด้วย จึงจัดเป็นรายจ่ายที่มีความจำเป็นต้องใช้อย่างมากและหลีกเลี่ยงไม่ได้ หากเปรียบเทียบความสำคัญของเมืองชัยภูมิต่างๆ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) จะเห็นว่าความสำคัญด้านเศรษฐกิจในฐานะหัวเมืองที่ส่งส่วยทองคำให้แก่ราชธานีได้เป็นจำนวนมากเป็นความสำคัญอย่างเด่นชัดที่สุด เนื่องจากตอบสนองความต้องการของชาติบ้านเมืองในขณะนั้นได้มากที่สุด ด้วยทองคำมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ให้มีความเจริญรุ่งเรือง

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). จดหมายเหตุนครราชที่ 3 เล่ม 2. พิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ
ในวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร กระทรวงธิการ.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). จดหมายเหตุนครราชที่ 3 เล่ม 3. พิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ
ในวัน พระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร กระทรวงธิการ.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). จดหมายเหตุนครราชที่ 3 เล่ม 4. พิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ
ในวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร กระทรวงธิการ.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). จดหมายเหตุนครราชที่ 3 เล่ม 5. พิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ
ในวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร กระทรวงธิการ.

เอกสารชั้นรอง

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). ประวัติศาสตร์ไทยเชิงวิเคราะห์. กรุงเทพฯ: อรุณสภานาถพริ้ว.
- ขจร สุขพานิช. (2518). ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- (2525). ปัญหาประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- คณะกรรมการประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดชัยภูมิ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- คณะกรรมการประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2543). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- เฉลิม อยู่เวียงชัย. (2516). สมัยกรุงธนบุรีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมการฝึกหัดครู.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2548). สังคมจีนในไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และกัญญา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. (2548). จักรก้องและทำไรการค้าไทย-จีน
2195 – 2396. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ญาติ ประภาพันธ์. (2548). ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
พันธกิจ.
- ดนัย ไชโยธา. (2543). พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 1.
กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

- दनัย ไชยโยธา. (2544). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- (2546). ประวัติศาสตร์ไทย: ยุคกรุงธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2542). ประวัติศาสตร์อีสาน. โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2528). การเมืองและการต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- (2523). ประวัติศาสตร์ไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธิดา สารยา. (2546). อาณาจักรเจนละประวัติศาสตร์อีสานโบราณ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- นิคม มุสิกคามะ. (2515). แผ่นดินไทยในอดีต เล่มหนึ่ง. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา
- (2515). แผ่นดินไทยในอดีต เล่มจบ. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- บังอร ปิยะพันธุ์. (2523). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์. นครปฐม : แผนเอกสารตำราเรียน วิทยาลัยครูนครปฐม.
- (2538). ประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ไพฑูรย์ มีกุล. (2517). การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.2436-2453. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2528). ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- เพ็ญศรี ดูก. (2531). ลักษณะแบบแผนและทิศทางของนโยบายต่างประเทศไทยตั้งแต่สมัยแรกเริ่มจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2. ใน รวมบทความประวัติศาสตร์: ศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศรี ดูก. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ยุวดี วงศ์สว่าง. (2539). เอกสารประกอบวิชาประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ยุพร แสงทักษิณ; และประอรรัตน์ ตั้งกิตติภาพรณ์, บรรณาธิการ. (2545). ไทยศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. .
- ลิขิต ธีรเวคิน. (2533). วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิไลเลขา บุณศิริ และสิริรัตน์ เรืองวงศ์วาร. (2522) ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนการเข้ามาของชาวยุโรป. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- เสถียร ศกุนตา. (2514). ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. (2523). ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2325 – พ.ศ.2394). คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สุทธิ เหล่าฤทธิ์; และคนอื่นๆ. (2545). ประวัติเมืองชัยภูมิ. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์. (2530). ช่างไทย. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). ประวัติศาสตร์ลาว ค.ศ.1779-1975. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

- สุวิทย์ วีระศาสตร์; และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541). *ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สำลี รักสุทธี. (2548). *อีตลีสองคลองสิบสี่*. กรุงเทพฯ: ก๊อปปีแอนด์พรีนท์.
- สมัย สุทธิธรรม. (2542). *ถิ่นทองของไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- อาทร จันทวิมล. (2546). *ประวัติของแผ่นดินไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย.

บทความ

- จันทร์แดง คำลือหาญ. (2543). “กุดจอก,พระธาตุ: ศิลปกรรม,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 1*. หน้า 279 - 283. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “ปรางค์กู่ (จังหวัดชัยภูมิ):ปราสาทหิน,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 8*. หน้า 2545 – 2550. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “องค์ดี้อ (ชัยภูมิ),พระเจ้า:พระพุทธรูป,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15*. หน้า 5150 – 5153. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2543). “กบฏเจ้าอนุวงศ์,” ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 1*. หน้า 7 – 15. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- รัช ปุณโณทก. (2543). “ไขโล่:ป่อทอง,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 2*. หน้า 603 – 604. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “นครราชสีมา,เมือง,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 6*. หน้า 1998 – 2010. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “พื้นเมืองอีสาน (ประวัติศาสตร์อีสาน),” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 9*. หน้า 3140 – 3158. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “พุทธศาสนาในภาคอีสาน,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 9*. หน้า 3176 - 3194. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “ส่วยทองคำหัวเมืองอีสาน,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 13*. หน้า 4459 – 4464. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “ส่วยทองคำ,ทอง,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 13*. หน้า 4456 – 4458. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “สังคมอีสาน:การพัฒนา,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 13*. หน้า 4517 – 4526. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “อาณาสิทธิ:ระบบการปกครอง,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15*. หน้า 5209 – 5215. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.

- ปรีชา พิณทอง. (2543). “อิตสิบสองคองสิบสี่: ประเพณี,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15*. หน้า 5372 - 5384. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- ไพฑูรย์ มีกุล. (2543). “ชัยภูมิ, จังหวัด,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 3*. หน้า 1056 - 1069. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “ภักดีชุมพล (เจ้าเมืองชัยภูมิ), พระยา,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 10*. หน้า 3258 - 3210. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “ส่วย: กฏระเบียบ,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 13*. หน้า 4452 - 4456. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546) “อีสานมีพัฒนาการเป็นรัฐ,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 71 - 116. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “อีสานสมัยลพบุรี,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 153 - 182. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “อีสานสมัยทวารวดี,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 117- 152. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “ข้อมูลใหม่ ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับอีสาน,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 183 - 222. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “อีสานและลาว,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 265 -294. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “อีสานเหนือมีเขตสะสม,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 223 - 242. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- (2546) “เสมออีสาน,” *แอ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. หน้า 307 - 366. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2543). “ระบบศักดินา,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม 11*. หน้า 5417- 5424. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- สุกฤษ สมจิตศรีปัญญา. (2543). “อิตสิบสองคองสิบสี่: วรรณกรรมคำสอน,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15*. หน้า 5384 - 5389. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- สิทธิพร ณ นครพนม. (2542). “ช้างเผือกภาคอีสาน: ชี้นระวาง,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 4*. หน้า 1094. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- อมรา ศรีสุชาติ. (2543). “กุดตุ้ม – กุดโง้ง: แหล่งโบราณคดี,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 1*. หน้า 284 - 285. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.
- (2543). “อโรคยาศาล: ปราสาทหิน,” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 15*. หน้า 5221 - 5234. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.

อัญชลี สุสายัณห์. (2543). “ระบบไพร่,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม 11. หน้า 5403-5417. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทยธนาคารไทยพาณิชย์.

วิทยานิพนธ์

บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ.2325 - 2411).

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 -

2394). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

กบฏเจ้าอนุวงศ์

เดิมเมืองเวียงจันทน์เป็นเอกราช เรียกว่าราชอาณาจักรล้านช้างบั้ง กรุงศรีสัตนาคนหุตบั้ง ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีเคยเป็นข้าศึกกับกรุงศรีอยุธยาบ้าง เคยยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาบ้าง และเป็นสัมพันธไมตรีหรือเป็นแต่มีทางไมตรีกันบ้าง ตามเหตุการณ์ที่มีมาในเรื่องพงศาวดารจนกระทั่งสมัยกรุงธนบุรี ครั้งนั้นพระเจ้าสิริบุญสารครองกรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่เป็นเอกราช ได้มาเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ต่อมาพระเจ้าสิริบุญสารไม่รักษาพระราชไมตรี ได้ส่งกองทัพบุกรุกลงมาถึงตำบลดอนมดแดง จับพระวอที่สามีกักตื้อต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีขัดเคืองให้กองทัพยกขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อปีจอ พ.ศ. 2321 ครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก และสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้ตีเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นราชธานีและเมืองขึ้นของกรุงศรีสัตนาคนหุต พระเจ้าสิริบุญสารหนีไปอาศัยแดนญวน จึงจับได้แต่บุตรของพระเจ้าสิริบุญสารหลายคน

เมื่อเสร็จการปราบปรามแล้ว สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้ัญเชิญพระพุทธรูปมหายานรัตนปฎิมาการแก้วมรกตกับพระบางแลตัวพวกบุตรพระเจ้าสิริบุญสารลงมากองธนบุรี ตั้งแต่นั้นมากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตกเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของไทย แต่ในสมัยกรุงธนบุรี เป็นแต่ให้ขุนนางอยู่รักษาเมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองอื่นๆเป็นอิสระแก่กันเหมือนอย่างหัวเมืองขึ้นนอกมาถึงรัชกาลที่ 1 พระเจ้าสิริบุญสารรู้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขุดเลี้ยงบรรดาบุตรซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยดี และคิดได้ว่าตนเองก็แก่ชราแล้ว จึงกลับเข้ามายังเวียงจันทน์หมายจะขอสวามิภักดิ์ แต่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย ไม่ทรงวางพระราชหฤทัย จึงทรงตั้งเจ้านันทเสน บุตรคนโตของพระเจ้าสิริบุญสาร ขึ้นไปครองเมืองเวียงจันทน์เป็นประเทศราช พระราชทานพระบางอันเป็นพระพุทธรูปสำหรับเมืองคืนให้เป็นเกียรติยศด้วย

ส่วนพระเจ้าสิริบุญสารนั้น ก็พระราชทานให้อยู่ในเมืองเวียงจันทน์กับบุตรต่อมาจนถึงพิราลัย แต่เจ้านันทเสนครองบ้านเมืองไม่เรียบร้อย โปรดฯ ให้กลับลงมาอยู่กรุงเทพฯ ทรงตั้งเจ้าอินทวงศ์ บุตรของพระเจ้าสิริบุญสารรองจากเจ้านันทเสนลงมา ขึ้นไปครองเมืองเวียงจันทน์แทนโปรดฯ ให้เจ้าอนุวงศ์ บุตรของพระเจ้าสิริบุญสารอีกองค์หนึ่ง เป็นตำแหน่งเจ้าอุปราช เจ้าอนุวงศ์เป็นคนมีความสามารถ เคยได้คุมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบพม่าทางเมืองเชียงแสน มีบำเหน็จความชอบถึง 2 คราว ครั้นเจ้าเวียงจันทน์อินทวงศ์ถึงพิราลัย จึงทรงตั้งเจ้าอุปราชอนุวงศ์ให้ครองเมืองเวียงจันทน์ต่อมา

สมัยรัชกาลที่ 2 เจ้าอนุวงศ์แสดงความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ จนเป็นผู้ซึ่งสนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย ทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และมาทำความชอบครั้งบอกกบฏชาติเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2362 เจ้าอนุวงศ์รับอาสาให้กองทัพเมืองเวียงจันทน์ ลงไปช่วยปราบปรามพวกกบฏชาติได้ราบคาบ ครั้งนั้นเกิดปัญหาเรื่อง

การที่จะรักษาอาณาเขตเมืองนครจำปาศักดิ์ต่อไปอย่างไรดี ด้วยพวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอไม่มีตัวผู้ที่จะสามารถรักษามือง เจ้าอนุวงศ์อยากจะใคร่ให้บุตรชายของตนเป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงช่วยอุดหนุนเจ้าราชบุตรโย่ บุตรของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเป็นผู้คุมกองทัพลงไปปราบปรามพวกกบฏชาครั้งนั้น ได้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์สำเร็จตั้งปรารถนาเจ้าอนุวงศ์การที่เจ้าราชบุตรโย่ได้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์มีกำลังและอำนาจมากขึ้นเพราะสามารถจะบังคับบัญชาว่ากล่าวบ้านเมืองทางชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ด้านเหนือลงมาตลอดด้านตะวันออกจนต่อเขตแดนกัมพูชา เจ้าอนุวงศ์ก็มีใจกำเริบขึ้น

เหตุที่เกิดกบฏเวียงจันทน์

ถึงปีวอก พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต เจ้าอนุวงศ์ลงมาถวายพระเพลิงพระบรมศพ เมืองปีระกา พ.ศ. 2368 ประจวบเวลานั้นอังกฤษให้เฮนรี เบอร์นีเป็นราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญา ต้องปรึกษาโต้ตอบกันอยู่ช้านานเจ้าอนุวงศ์ลงมาอยู่กรุงเทพฯ ครั้งนั้นเชื่อตัวเองว่าสนิทชิดชอบกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเพ็ดทูลขอรับรองอย่างไรคงทรงยินยอม จึงทูลขอแบ่งพวกครัวชาวเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนลงมาเมื่อกองทัพไทยขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตครั้งกรุงธนบุรี จะเอากลับขึ้นไปบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าพวกครัวก็ได้มาตั้งเป็นหลักแหล่งอยู่หัวเมืองชั้นในแล้ว ถ้าพระราชทานไปแม้แต่พวกใดพวกหนึ่ง พวกอื่นก็จะพากันกำเริบ จึงไม่พระราชทานตามประสงค์

เจ้าอนุวงศ์รู้สึกอับยศ เมื่อกลับขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ก็ตั้งต้นคิดการกบฏ ด้วยเห็นว่าญวนขยายอำนาจเข้ามาทางกัมพูชาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ไทยก็ต้องเอาใจดีต่อญวน เพราะไทยเกรงจะเกิดทั้งศึกพม่าและศึกญวน ทางเมืองลาวถึงจะตั้งตัวเป็นอิสระ ไหนไทยจะกล้าขึ้นไปปราบปรามอย่างแต่ก่อนเจ้าอนุวงศ์จึงไปฝึกฝืนญวนหมายจะเอาเป็นกำลังช่วยต่อสู้ไทย พอถึงปีจอ พ.ศ. 2369 มีชาวเล้าลือขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ว่าไทยเกิดวิวาทกับอังกฤษ อังกฤษจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์เห็นเป็นโอกาสจึงก่อการกบฏ สั่งให้เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) ยกกองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ามายึดหัวเมืองทางตะวันออก (มณฑลอุบล) ทางหนึ่ง ส่วนเจ้าอนุวงศ์เองเกณฑ์กองทัพเมืองเวียงจันทน์ให้เจ้าราชวงศ์(เง่า) ผู้เป็นบุตรคนหนึ่งเป็นกองหน้า ตัวเจ้าอนุวงศ์กับเจ้าโป่ บุตรคนโตซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าสุทธิสาร เป็นทัพหลวงยกลงมาเมืองนครราชสีมา

การที่เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพมาครั้งนั้น ได้ลงเจ้าเมืองกรมการรายทางว่ามีศุภอักษรขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ว่าอังกฤษจะยกกองทัพเรือเข้ามาตีกรุงเทพฯ โปรดฯ ให้เจ้าอนุวงศ์เกณฑ์กองทัพเมืองเวียงจันทน์ยกลงมาช่วยต่อสู้ข้าศึก เจ้าเมืองกรมการรายทางไม่รู้เท่าทัน เห็นเจ้าอนุวงศ์เป็นคนโปรดปรานมาแต่ก่อน ก็ยอมให้กองทัพเวียงจันทน์ยกผ่านเมืองมา แลจ่ายเสบียงอาหารให้จนถึงเมืองนครราชสีมา เฝื่อนเวลานั้นพระยานครราชสีมากับพระยาปลัดออกไปจัดราชการอยู่เมืองขุขันธ์มีแต่กรมการรักษามือง เจ้าอนุวงศ์ก็เข้ายึดเมืองนครราชสีมาแล้วให้เจ้าราชวงศ์ (เง่า) ยกกองทัพหน้าลงมากวาดต้อนผู้คนในเมืองสระบุรี

ฝ่ายกรุงเทพฯ ได้ทราบว่าเป็นกบฏต่อเมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้เมืองนครราชสีมาแล้วก็รีบกระเกณฑ์ทัพทันทีและขณะที่กำลังเกณฑ์กองทัพนั้น ได้ข่าวลงมามากกว่าข้าศึกเข้ามาถึงเมืองสระบุรี ระยะทางเดินทัพอีก 3 วันจะถึงกรุงเทพฯ ไม่ทราบแน่ชัดว่าข้าศึกมีกำลังมากน้อยเท่าใด ก็ต้องตระเตรียมป้องกันพระนคร ให้ตั้งค่ายวางรืพลตั้งแต่ทุ่งสามเสนรายตลอดมาจนทุ่งหัวละโพง พอเกณฑ์กองทัพพร้อมทัพหนึ่งก็โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาดัศพลเสวยรับยกขึ้นไปเมืองสระบุรี เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน 4 แรม 6 ค่ำ ปีจอ พ.ศ. 2369 แต่เจ้าราชวงศ์ (เงา) หารอยู่ต่อสู้อยู่ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปถึงท่าเรือพระพุทธรบาท ก็รีบถอยหนีกลับไปเมืองนครราชสีมา กรมพระราชวังบวรฯ จึงเสด็จไปตั้งรักษาเมืองสระบุรี รอกำลังที่จะยกเป็นกองทัพใหญ่ขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์อยู่ ณ ที่นั้น ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เมื่อตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา ให้กวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองนครราชสีมาส่งขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ ครั้งนั้นเผอิญคุณหญิงโมภรรยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ถูกกวาดต้อนไปด้วย คุณหญิงโมมีสติปัญญาสามารถคิดกลอุบายวิงวอนผ่อนผันให้ควบคุมไป ข้าฯ รวบรวมครอบครัวที่ถูกกวาดต้อนไปทันกันที่ทุ่งสัมฤทธิ์ พอเห็นว่ามีกำลังมากกว่าพวกที่ควบคุม ก็ช่วยกันทั้งชายหญิงเข้าแย่งศาสตราวุธของข้าศึกต่อสู้ฆ่าฟันชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุมล้มตายแตกพ่ายไป แล้วพวกครัวก็ช่วยกันตั้งค่ายมั่นอยู่ที่ทุ่งสัมฤทธิ์ ราษฎรชาวเมืองที่เกี่ยวซุ่มซ่อนพลัดพรายอยู่นั้นครั้งรู้ว่าชาวเมืองนครราชสีมา รวมกันได้ ก็รีบพากันมาเข้ากับพวกครัวที่ทุ่งสัมฤทธิ์อีกเป็นอันมาก พระยาปลัดสามีคุณหญิงโมก็ตามไปทัน ณ ที่นั้น

ครั้งเจ้าอนุวงศ์ให้กองทัพออกไปปราบ พระยาปลัดและคุณหญิงโมก็ให้พวกครัวช่วยกันตีแตกกลับมาอีก เจ้าอนุวงศ์ปราบปรามพวกครัวชาวเมืองนครราชสีมาไม่ได้สมคิด พอได้ข่าวว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปก็รีบเลิกทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์ ให้เจ้าราชวงศ์ไปยึดเมืองหล่ม (อำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์) และให้เจ้าสุทธีสารไปยึดเมืองภูเขียวตั้งรักษาด่านทางทั้งปวงเตรียมต่อสู้กองทัพกรุงเทพฯ ที่จะยกขึ้นไป

กองทัพที่ไปปราบกบฏเวียงจันทน์

การปราบกบฏเวียงจันทน์ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้จัดกองทัพที่จะยกขึ้นไปเป็นทัพใหญ่ 2 ทัพ ทัพน้อยทัพ 1 กองทัพใหญ่ที่ 1 ให้ตรงไปตีเมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงของข้าศึก โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวร เป็นจอมทัพ ไปตั้งประชุมพลที่มีเมืองสระบุรี จัดกระบวนทัพให้พระยาจำแลนยากร พระยาโกษาธิบดีราชนา พระยาพิชัยบุรินทร์ราชนาพระยาณรงค์วิชัย คุมพลเป็นกองหน้าที่ 1 ให้กรมหมื่นนเรศโยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ คุมพลเป็นกองหน้าที่ 2 กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นกองทัพหลวงพร้อมด้วยกรมหมื่นรามอิสเรศเป็นยกกระบัตร กรมหมื่นเทพพลภักดีเป็นเกียกกาย กรมหมื่นนิเบศบวรเป็นจเรทัพ กรมหมื่นนราธิป เป็นปีกซ้าย กรมหมื่นสวัสดิวิชัย เป็นปีกขวา ให้พระนเรนทราชา บุตรพระเจ้ากรุงธนบุรี คุมพลเป็นกองหลัง ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) คุมพลมอญเป็นกองอิสระสมทบในกองทัพที่ 1 ด้วย เมื่อจัดกระบวนพร้อมแล้ว ก็ยกออกจากเมืองสระบุรีขึ้นไปทางดงพระยาไฟ แต่กองมอญนั้นให้เดินทางดงพระยากลางไปสมทบทัพกันที่เมืองนครราชสีมา

กองทัพใหญ่ที่ 2 นั้น จะให้ไปปราบพวกกบฏทางหัวเมือง (มณฑลอุบลและร้อยเอ็ด) ฝ่ายตะวันออกขึ้นไปประจบกับกองทัพใหญ่ที่ 1 ที่เมืองเวียงจันทน์ โปรดฯ ให้กรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นจอมทัพตั้งประชุมพลที่เมืองปราจีนบุรี จัดกระบวนทัพให้พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) คุมพลเป็นกองหน้าที่ 1 ให้เจ้าพระยาพระคลัง คุมพลเป็นกองทัพหน้าที่ 2 กรมหมื่นสุรินทรรักษ์เสด็จเป็นกองหลวง กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์เป็นปีกซ้าย กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์เป็นปีกขวา มีกองเขมรเป็นกองอิสระให้พระยาราชนิกุล พระยารามกำแหง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง พระยาจันทบุรี คุมไปตีเมืองจำปาศักดิ์อีกกอง 1

กองทัพน้อยนั้น จะให้ไปตีเมืองหล่ม แลหัวเมืองขึ้นของเวียงจันทน์ทางตะวันตกไปบรรจบกับกองทัพใหญ่ที่ 1 ที่เมืองเวียงจันทน์ โปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายกเป็นแม่ทัพ ตั้งประชุมพลที่ท่าเรือพระพุทธรบาทแห่ง 1 พระยาเพชรพิชัย พระยาไกรโกษา ไปตั้งประชุมพลที่เมืองพิษณุโลกอีกแห่ง 1 ยกไปบรรจบกันที่เมืองหล่ม

กระบวนทัพที่จัดดังกล่าวนี้ กองทัพใหญ่ที่ 2 ต้องเปลี่ยนแปลง มิได้ยกไปตามที่วางแผนไว้ชั้นเดิม เหตุด้วยเจ้าพระยาณครศรีธรรมราชบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ว่า อังกฤษจะให้เฮนรี เบอร์นีเข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ได้ทำไว้แลอังกฤษเตรียมกองทัพเรือที่เกาะหมากจะยกไปไหน หาทราบไม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงวางพระราชหฤทัย เกรงว่าจะเกิดเป็นอริกับอังกฤษขึ้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกกองทัพใหญ่ที่ 2 กลับมารักษาเมืองสมุทรปราการ แต่ให้พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) คุมพลเป็นกองอิสระยกขึ้นไปเมืองนครราชสีมา ผ่านเทือกเขาบรรทัดจากเมืองปราจีนบุรีทางช่องเรือแตกไปสมทบกองทัพที่ 1 แลทรงมอบให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงบัญชาการศึกษาการศึกทุกทาง

ในขณะเดียวกันก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดกองทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี เดินทางช่องเรือแตกอีก 4 ทัพ ทัพพระยาราชสุภาวดีที่ 1 ทัพเจ้าพระยาพระคลังที่ 2 กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ที่ 3 กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ที่ 4 กรมหมื่นสุรินทรรักษ์นั้น ไปทางคลองสำโรงขึ้นที่เมืองปราจีนบุรี ยกไปตั้งที่เมืองประจันตคามพร้อมกัน จึงให้ทัพพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ล่วงหน้าไปก่อน แล้วทัพเจ้าพระยาพระคลังยกไปเป็นที่ 2 ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์เป็นที่ 3 ยกไปเป็นลำดับกัน

พระยาราชสุภาวดีเดินทัพไปถึงเมืองสุวรรณภูมิ พบกองทัพเจ้าโณนัดดาเจ้าอนุวงศ์ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองพิมายก็ยกเข้าตีถึงตะลุงบอน ทัพเจ้าโณนัดตานานไม่ไหวจึงแตกกระจัดกระจายไปสิ้นเมื่อได้ชัยชนะแล้ว ก็เคลื่อนกองทัพไปตั้งอยู่ ณ เมืองขอนแก่น

แล้วมีหนังสือไปถึงเจ้าอุปราชว่า เมื่อเจ้าอุปราชลงไปกรุงเทพฯ พระมหาราชพูดไว้แต่ก่อนว่า เจ้าอนุวงศ์จะเป็นกบฏนั้นสมจริง ครั้นนี้เรายกกองทัพขึ้นมาสมคะเนแล้ว ให้เจ้าอุปราชยกไปตีเมืองเวียงจันทน์เสียให้ได้ ทัพหลวงจะได้ขึ้นมาโดยสะดวก เราจะได้ยกหนุนเจ้าอุปราชไป ครั้นเจ้าอุปราชได้อ่านหนังสือดูแล้ว จึงส่งหนังสือฉบับนั้นไปให้เจ้าอนุวงศ์ที่ตำบลช่องสาร เจ้าอนุวงศ์ทราบความเป็นไปของกองทัพไทยแล้วก็ให้หวาดหวั่น สงสัยนายทัพนายกองของตัวว่าจะมีไส้ศึกอยู่ที่ไหนบ้างก็ไม่วางใจจึงทำให้เล็ดลอดไปยังฝ่ายไทยได้ การที่พระยาราชสุภาวดีมีหนังสือไปถึงเจ้าอุปราชนั้นจะเป็นกลอุบายให้เจ้าอนุวงศ์สงสัยเจ้าอุปราชหรือจะพูดกันไว้เป็นความลับจริงก็ไม่แจ้ง ถ้าพูดกันจริงแล้วทำไมจึงเอาหนังสือไปให้เจ้าอนุวงศ์เล่า เหตุผลเพราะว่าเจ้าอุปราชเห็นความจะปิดไม่มิด ด้วยบุตรเจ้าอนุวงศ์เป็นบุตรเขยอุปราชอยู่ที่นั่น จึงเอาหนังสือออกตีแผ่เสียให้เห็นว่า เป็นหนังสือไทยใช้อุบายให้แตกร้างกัน

พระยาราชสุภาวดีตีค่ายเวียงคุกเมืองยโสธรแตก

ฝ่ายพระยาราชสุภาวดี ตั้งแต่ส่งหนังสือกลับไปถึงเจ้าอุปราชแล้ว คอยฟังข่าวก็ไม่เห็นเจ้าอุปราชตอบมา จึงให้คนไปสืบได้ความว่าเจ้าอุปราชยกไปตั้งอยู่ที่หนองหานแล้ว พระยาราชสุภาวดีก็ยกไปตีค่ายเวียงคุกที่เมืองยโสธร อุปฮาด ราชวงศ์ เมืองยโสธรสู้รบแข็งแรง แต่ในที่สุดก็แตกหนีไป ครั้นพระยาราชสุภาวดีตีค่ายเวียงคุกได้แล้ว จึงหยุดพักพลอยู่ ณ เมืองยโสธร เพื่อสะสมกำลังสำหรับยกไปปราบนครจำปาศักดิ์ต่อไป

ฝ่ายเจ้าราชบุตร (โย้) ซึ่งเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ตั้งค่ายอยู่ที่เมืองศรีสะเกษ ได้ทราบข่าวว่าพระยาราชสุภาวดีจะยกทัพติดตามไปนครจำปาศักดิ์ ก็รีบยกมาตั้งรับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีและให้เจ้าปานกับเจ้าสุวรรณ อนุชาทั้งสองยกทัพมาตั้งรับทัพพระยาราชสุภาวดีอยู่ที่แดนเมืองยโสธร พระยาราชสุภาวดีก็เคลื่อนทัพออกตีทัพเจ้าปานกับเจ้าสุวรรณแตก แล้วตามไปตีทัพเจ้าราชบุตร (โย้) ณ เมืองอุบลราชธานี ไทยชาวเมืองอุบลราชธานีที่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เมื่อทราบว่ากองทัพพระยาราชสุภาวดียกไปถึง ก็พร้อมกันก่อการกำเริบฆ่าฟันพวกเจ้าราชบุตร (โย้) ล้มตายเป็นนอลหม่านขึ้นในค่าย กองทัพพระยาราชสุภาวดีก็ตีโอบเข้ามา เจ้าราชบุตร (โย้) เห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็พาพรรคพวกหนีไปนครจำปาศักดิ์

พระยาราชสุภาวดีรีบยกทัพตามติดไปไม่ลดละ ฝ่ายครัวเมืองต่างๆ ที่เจ้าราชบุตร (โย้) กวาดไปรวมไว้ในนครจำปาศักดิ์ ทราบข่าวว่ากองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เสียที จึงพร้อมกันก่อการกำเริบเอาไฟจุดเผาบ้านเรือนในนครจำปาศักดิ์เสียหายเป็นอันมาก เจ้าราชบุตร (โย้) เห็นดังนั้นจะเข้าเมืองมิได้ ก็รีบหนีข้ามฟากแม่น้ำโขงไปทางตะวันออก พระยาราชสุภาวดีก็ยกกองทัพเข้ามั้นในนครจำปาศักดิ์ และให้กองตระเวนออกสืบจับพวกเจ้าราชบุตร ได้ตัวเจ้าราชบุตร (โย้) เจ้าปาน เจ้าสุวรรณมาจำไว้ แล้วเดินทัพมาตั้งอยู่เมืองนครพนม พอทราบข่าวว่าทัพหลวงกรมพระราชวังบวรจะเสด็จกลับกรุงเทพฯ จึงรีบเดินทางมาให้ทันทัพหลวง เพื่อเข้าเฝ้ากรมพระราชวังบวรฯ ไม่ทันได้ตอบจดหมายของสัตตะคุณเตียนยินแม่ทัพหน้าญวนขององคิงเลือก ซึ่งมีหนังสือมาถึงพระสุริยภักดีฉบับหนึ่ง มีใจความว่า

“ เมืองเวียงจันทน์ เปรียบเหมือนริมฝีปากกับฟัน เหตุใดจึงยกกองทัพขึ้นมาทำลายรื้อเมืองเวียงจันทน์เสีย ไพร่บ้านพลเมืองแตกตื่นไป และเมืองเวียงจันทน์ ก็เป็นเมืองแดนกรุงเวียดนาม บัดนี้แม่ทัพใหญ่ใช้ให้ข้าพเจ้าคุมกองทัพยกมา 20,000 เศษ มาตั้งอยู่เมืองตามดอง จึงมีหนังสือมาแจ้งให้ท่านยกทัพกลับไปอยู่แดนของท่าน และท่านกวาดเอาครอบครัวในแดนญวนไปไว้เท่าใด ขอส่งคืนมาแดนญวน ทางไมตรีจะได้ยืนยาวสืบไปถ้าท่านไม่ฟังข้าพเจ้าก็จะไม่ลดละ ถ้าองคิงเลือกแม่ทัพใหญ่ยกลงมาถึงแล้วก็จะไม่ฟังกัน แต่หญ้าต้นหนึ่งก็ไม่ให้เหลือไว้ บอกมาทั้งนี้เพื่อความสัตย์จริงให้ทำตามคำข้าพเจ้า”

ฝ่ายพระยาเชียงสาซึ่งแตกกับพระยาเพชรพิชัยเข้าหาพระยาราชสุภาวดี ก็พาพระยาเชียงสา ลงมาเฝ้าที่ค่ายหลวงกราบทูลว่าจับตัวเจ้าราชบุตร (โย้) ใส่กรงมาถวาย โปรดให้พระยาเชียงสาอยู่ทำราชการด้วยพระยาราชสุภาวดี ส่วนเจ้าราชบุตร (โย้) เจ้าปาน เจ้าสุวรรณส่งตัวมากรุง และสั่งให้

พระยาราชสุภาวดีอยู่กวาดต้อนครอบครัว จัดการหัวเมืองลาวจำปาศักดิ์ เขมรป่าดงให้เรียบร้อยเสียก่อน และโปรดให้พระยาเพชรพิชัย พระยาสมบัติวิมล แยกไปจัดเมืองหล่มและเมืองเลย แล้วให้กลับขึ้นไปกรุงเทพฯ ในฤดูฝน

ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ก็กราบทูลความดีความชอบของพระยาราชสุภาวดีที่เข้มแข็งในการสงคราม สามารถปราบปรามพวกกบฏให้พ่ายแพ้ลงได้โดยเร็ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้มีตราเลื่อนบรรดาศักดิ์พระยาราชสุภาวดี เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก ใน พ.ศ. 2370 ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก เมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยและกวาดต้อนครอบครัวได้มากแล้ว แบ่งไว้ให้อยู่เป็นพลเมืองเวียงจันทน์พอสมควร ให้เพียงเมืองเวียงจันทน์อยู่รักษาเมืองเวียงจันทน์ต่อไป เหลื่อนั้นกวาดต้อนส่งมา ณ กรุงเทพมหานคร เจ้าพระยาราชสุภาวดีสืบหาพระบางได้แล้วก็พาตัวอุปราชลงมา ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อ เดือน 3 ปีชวด ศักราช 1189 (พ.ศ. 2370) แล้วเข้าเฝ้า จึงมีพระราชโองการดำรัสว่า ตัวอ้ายอนุก็ยังไม่ได้จะกลับมาตั้งบ้านเมืองอีกเมื่อใดก็ยังไม่แจ้ง เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏมา 2 ครั้งแล้ว ไม่ควรจะเอาไว้เป็นบ้านเมืองให้อยู่สืบต่อไปให้กลับขึ้นไปทำลายล้างเสียให้สิ้น อย่าให้ตั้งติดอยู่ได้แต่อุปราชนั้นให้ไปอยู่บ้านอนุบางยี่ขัน (บ้านพักเจ้าอนุวงศ์) เจ้าพระยาราชสุภาวดีนั้นทรงขัดเคืองที่ไม่ทำลายล้างเมืองเวียงจันทน์เสียให้สิ้น มาติดตั้งเป็นบ้านเมืองไว้ยังหาโปรดฯ ตั้งเป็นที่พระยาจักรีไม่ ให้แต่ว่าที่อยู่ก่อนและพระบางนั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสุภาวดีไปทำพระวิหารไว้ที่วัดจักรวรรดิ

รุ่งขึ้นปีชวด พ.ศ. 2371 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก ยกทัพไปนครเวียงจันทน์อีก เมื่อไปถึงหนองบัวลำภู เจ้าพระยาราชสุภาวดีสั่งให้ พระยาราชรองเมือง พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ เมืองนครราชสีมา หลวงสุเรนทรวิจิต เป็นกองหน้าคุมทหาร 500 คน ยกล่วงหน้าไปถึงพานพร้าวก่อน ครั้นกองหน้าไปถึงพานพร้าว (อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย) ได้ทราบข่าวว่าท้าวเพี้ยกรมการที่อยู่รักษานครเวียงจันทน์ มีกิริยาอาการผิดปกติอยู่บ้าง พระยาราชรองเมืองไม่ไว้ใจแก่เหตุการณ์จึงจัดให้พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิจิต แบ่งกำลัง 300 คน ยกข้ามไปตั้งพิงราชการที่นครเวียงจันทน์ พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ และหลวงสุเรนทรวิจิต ก็ยกไปตั้งอยู่วัดกลาง (ในเมืองเวียงจันทน์)

ครั้น ณ เดือน 8 แรม 1 ค่ำ เจ้าราชวงศ์มีหนังสือมาถึงเมืองจันทร์เมืองซ้ายว่า เจ้าเวียดนามไชย ญวนพาเจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชวงศ์มาส่ง ณ เมืองเวียงจันทน์ มาถึงท่าข้ามช้างแล้วยังทางอีก 4 คืบ จะมาถึงเมืองเวียงจันทน์ กรมการเมืองเวียงจันทน์ ทั้งสองจึงให้คนถือจดหมายส่งตามลำดับชั้น จนถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ ก็รีบยกกองทัพขึ้นไปแต่ ณ เดือน 8 แรม 5 ค่ำ เวลาเช้า ในเดือน 8 แรม 6 ค่ำ นั้น เจ้าอนุวงศ์ก็ยกมาถึงเมืองเวียงจันทน์ คนมาด้วยเจ้าอนุวงศ์เป็นลาวประมาณ 1,000 คนเศษ ญวนประมาณ 80 คนเศษ ตั้งอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์ ล่ามญวน 2 คน จึงมาหาพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิจิต ว่าเวลาพຼ່ງนี้ญวนจะพาเจ้าอนุวงศ์มาพุดจาโดยดี เพราะวันนี้เย็นมากแล้ว ครั้นเวลาเช้า ญวนก็พาเจ้าอนุวงศ์มาหาพระยาพิชัยสงคราม ณ ศาลาลูกขุน

“ว่าเจ้าอนุวงศ์ทำความผิดหนีไปหาญวน ญวนเหมือนมารดา กรุงเทพมหานครเหมือนบิดาๆ โกรธบุตรแล้วมารดาต้องพามาขอโทษ ท่านแม่ทัพมาถึงแล้ว เจ้าอนุวงศ์จะมาหาแม่ทัพให้พาลงไป ณ

กรุงเทพฯ แล้วพระเจ้ากรุงเวียดนามได้มีพระราชสาส์นไปขอโทษเจ้าอนุวงศ์ทางเรือ เจ้าอนุวงศ์เคยขึ้นแก่กรุงเทพฯ อย่างไรญวนก็ไม่ขัดข้อง ญวนต้องเอาพระด้วยเมืองเวียงจันทน์เคยไปจี้มก้อง 3 ปีครั้ง 1”

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ก็พุดจากกับพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิตเป็นปกติ และเอาข้าวสาร หมากพลู หม้อทองเหลือง มาให้นายไพร่ทั่วกันแล้ว เจ้าอนุวงศ์ก็กลับไปอยู่วัดพระแก้ว พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต เชื่อถ้อยคำเจ้าอนุวงศ์ประมาทหามีความสงสัยไม่ ปล่อยคนไปเที่ยวหากินเสีย หาอยู่พริกพร้อมกันไม่

เจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชวงศ์ยกคนเข้าล้อมกองทัพไทย

ในวันเดือน 8 แรม 7 ค่ำ เวลาบ่ายประมาณ 3 โมง เจ้าพระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปถึงค่ายพานพร้าว พอเวลาบ่าย 4 โมง เจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชวงศ์ยกพลเข้าล้อมพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิต ไม่ทันรู้ตัวก็ถูกลาวยิง ขุนหมื่นนายไพร่ในกองทัพต่างตกใจวิ่งหนีจะลงเรือ ลาวก็เก็บเรือถอยไปเสียหมด จึงพากันโดดลงน้ำว่ายข้ามฟากมา ลาวก็เอาเรือมาไล่แทงฟันตายเสียมาก เหลืออยู่แต่หมื่นรักษานาเวศกับไพร่ประมาณ 40 – 50 คน วายน้ำเกาะขอนไม้ข้ามมาได้ ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีอยู่ที่ค่ายพานพร้าว และเห็นเกิดฆ่าฟันกันขึ้นที่หาดทรายหน้าเมือง ก็รู้ว่าทัพไทยเป็นอันตรายแล้ว จะยกข้ามไปคนก็ยังไม่ยอตัวลง เรือก็ไม่มี พอเวลาค่ำหมื่นรักษานาเวศมาถึงแจ้งความให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีฟังทุกประการ พวกลาวชาวเมืองนครราชสีมาทราบข่าวก็พากันหลบหนีเป็นอันมาก

เจ้าพระยาราชสุภาวดี จึงปรึกษาด่วนด้วยนายกองว่าจะลงไปสู้รบที่เมืองนครราชสีมาใกล้กัน จะตั้งอยู่ที่พานพร้าวก็ได้คนน้อยตัว พระยาเชียงสาจึงว่าเมืองยโสธรข้าวปลาอาหารกับบริบูรณ์ ผู้คนก็มั่งคั่ง ให้ยกไปตั้งอยู่ที่นั่นเห็นจะสู้รบได้ จึงรับอาสานำทางลัดป่ามาเมืองยโสธรในเวลากลางคืนวันนั้น ฝ่ายญวนเห็นเจ้าอนุวงศ์ทำวุ่นวายขึ้นฆ่าพวกไทยเสียไม่บอกกล่าวให้รู้ ผิดต่อรับสั่งพระเจ้าเวียดนาม พวกญวนก็พากันทิ้งเจ้าอนุวงศ์เสียกลับไปเมืองลำนํ้าดังเก่า ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวเจ้าพระยาราชสุภาวดียกไปตั้งอยู่ค่ายพานพร้าว ก็จัดให้เจ้าราชวงศ์รีบยกกองทัพข้ามฟากมาล้อมจับเจ้าพระยาราชสุภาวดี และให้ข้ามไปเรือพระเจดีย์ปราบเวียงที่เมืองพานพร้าวเสีย เชิญพระเสริมและพระพุทธรูปที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลบรรจุไว้ มาประดิษฐานไว้ที่เวียงจันทน์ดังเก่า ครั้นเจ้าราชวงศ์ยกมาและทราบว่าเจ้าพระยาราชสุภาวดียกไปเมืองยโสธรเสียแล้ว เจ้าราชวงศ์ก็เร่งกองทัพออกตามไปโดยเร็ว วันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาสุภาวดีได้ทราบข่าวว่า เจ้าราชวงศ์ยกทัพตามมา จึงรีบจัดทัพไปต่อสู้ กองทัพทั้งสองปะทะกันที่ตำบลบกหวาน ต่างต่อสู้กันถึงตะลุมบอน ขณะนั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีแลเห็นเจ้าราชวงศ์ขับม้าต้อนตะลุมบอนอยู่ จึงกระชากหอกคู่มือเร่งม้ากระโจนเข้าสังหารเจ้าราชวงศ์ บังเอิญม้าของพระยาราชสุภาวดีเหยียบคันนาแปลงล้มลงทับขาเจ้าพระยาราชสุภาวดี เจ้าราชวงศ์เลื้อยเห็นก็ต้อนขับม้าสะอึกเข้าไป ยกหอกหมายแทงตรงกลางตัวเจ้าพระยาราชสุภาวดีปลายหอกแทงเฉี่ยวข้าง เสียผิวหนังท่อนถูกผ้าสมรตทะเล หอกได้ปักตรึงอยู่กับดิน เจ้าราชวงศ์จะดึงหอกขึ้นแทงซ้ำ แต่เจ้าพระยาราชสุภาวดีจับคันหอกยัดไว้ แล้วพยายามชักมีดหมอประจำตัวจะแทงสวนขึ้นไป เจ้าราชวงศ์ดึงหอกไม่ได้สมประสงค์ จึงชักดาบที่คอม้าออก เจื่อจะจ้วงฟันเจ้าพระยา

ราชสุภาวดี ฝ่ายหลวงพิพิธ(ม่วง)น้องชายเจ้าพระยาราชสุภาวดีเห็นดังนั้น จึงกระโจนเข้ารับดาบเจ้าราชวงศ์ แต่เสียที่เจ้าราชวงศ์ฟันขาดใจตายทันที ขณะที่เจ้าราชวงศ์กำลังจ้วงแทงหลวงพิพิธอยู่นั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดีชักมีดหมอออกทัน และได้ทีก็แทงสวนขึ้นไป ถูกโคนขาเจ้าราชวงศ์เป็นแผลลึก เจ้าราชวงศ์ก็หงายตกลงจากหลังม้าเลือดสาดแดงฉาน พวกทหารรีบช่วยกันประคองเจ้าราชวงศ์หามหนีไปโดยเร็ว

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดี จัดการบาดแผลที่ท้องเรียบร้อยแล้ว ก็เร่งทหารให้ติดตามทัพเจ้าราชวงศ์ จนถึงฝั่งแม่น้ำโขงก็ไม่ทัน จึงพาทหารเดินทางไปตั้งพักอยู่ที่พานพร้าวฝ่ายเจ้าราชวงศ์แตกหนีลงเรือไปถึงเมืองเวียงจันทน์ แจ้งความแก่เจ้าอนุวงศ์ว่า ได้รับพุงกับกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้งนี้ นายทัพนายกองเจ้าพระยาราชสุภาวดีสู้รบแข็งแรงนัก ตัวเจ้าราชวงศ์กับไพร่พลได้เข้าสู้รบกับกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีจนถึงตะลุมบอน พวกกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีไม่ย่อท้อถอยหนีแต่สักคนหนึ่ง กองทัพฝ่ายเราล้มตายลงมาก คนที่หนีไปเกือบหมด ตัวเองก็ถูกอาวุธเจ็บช้ำมาก เห็นเหลือกำลังจะสู้รบครั้งนี้เราจะเกณฑ์ผู้คนไปสู้รบเห็นจะไม่ได้ด้วยอำนาจเราก็น้อยลง ควรหนีไปพึ่งญวนอย่างเดิม

เจ้าอนุวงศ์หนีจากเมืองเวียงจันทน์

ครั้น ณ วันขึ้น 11 ค่ำ เดือน 11 เวลาเกือบรุ่ง เจ้าอนุวงศ์ และเจ้าสุทธีสารก็พาครอบครัวอพยพหนีจากเวียงจันทน์ไป ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดี ครั้นยกพลมาตั้งอยู่เมืองพานพร้าวแล้ว ก็สั่งให้นายทัพนายกองคุมไพร่ 600 คน ข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ พอเจ้าอนุวงศ์ยกหนีไปได้วันหนึ่งแล้วนายทัพนายกองก็รีบติดตามไป พบแต่เจ้าสุทธีสารและครอบครัวที่บ้านไผ่ (หนองคาย) นายทัพนายกองจับตัวได้ เมื่อเดือน 11 ขึ้น 15 ค่ำ ให้หลวงทรงวิชัย กับไพร่ 15 คน คุมตัวเจ้าสุทธีสารกับญาติพี่น้องลงมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่พานพร้าว นายทัพนายกองก็ติดตามเจ้าอนุวงศ์ต่อไป เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ถามเจ้าสุทธีสารให้การว่า เมื่อเจ้าอนุวงศ์หนีไปนั้นพวกตนหาไม่รู้ไม่ ครั้นรุ่งเช้าขึ้นไปตามเจ้าอนุวงศ์ไปหาช้างที่บ้านดอนไม่พบ คนเลี้ยงช้างบอกว่าเจ้าอนุวงศ์เอาไปเสียแต่เช้าแล้ว เจ้าสุทธีสารกับญาติพี่น้องก็ต้องเดินไป พออายุฉิมขี้ช้างมาบอกว่าเจ้าอนุวงศ์ให้อาช้างมารับ เพราะไพร่พลหนีไปเสียเหลืออยู่แต่เจ้าราชวงศ์กับครอบครัว ไพร่ 3 คน ช้าง 5 เชือก ม้า 5 ตัว เจ้าอนุวงศ์จะไปทางท่าข้ามช้าง และจะไปอาศัยอยู่เมืองพวนก่อน เจ้าพระยาราชสุภาวดีแจ้งดังนั้น ก็เกณฑ์คนเพิ่มเติมให้ไปสมทบกับกองทัพนายกองที่ตามเจ้าอนุวงศ์ไป แล้วให้พระพิพิธเดชะกับไพร่พลคุมตัวเจ้าสุทธีสาร กับญาติพี่น้องลงมาส่งยังกรุงเทพมหานคร แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยกทัพข้ามไปตั้งอยู่เมืองเวียงจันทน์ และให้รื้อทำลายบ้านเมืองเสียให้สิ้น ยกเว้นไว้แต่วัดวาอาราม

แม่ทัพไทยลงมาพวักญวน

ฝ่ายเจ้ากรุงเวียดนามทรงทราบเจ้าอนุวงศ์ทำการรบกวนายแก่กองทัพไทย ไม่สวามิภักดิ์ตามที่รับสั่งไว้เกิดรบพุ่งกันขึ้นอีก จึงมีหนังสือมาถึงแม่ทัพไทยฉบับหนึ่ง ถึงเจ้าอนุวงศ์ฉบับหนึ่ง ให้เจ้าเมืองลำนํ้าจัดขุนนางและกรรมการกับไพร่ มาส่งให้ถึงเจ้าอนุวงศ์และกองทัพไทย เจ้าเมืองลำนํ้าจึงจัดให้กายโดยทุงเลตินยุต เวียนหล่า กับไพร่ญวนลาว 50 คน มาลงเรือที่เมืองมหาชัยกองแก้ว ครั้นมาถึงเมือง

นครพนมแจ้งว่า เจ้าอนุวงศ์ได้หนีไปอยู่เมืองพนม จึงมีหนังสือให้แม่ทัพไทยทราบฝ่ายพระยาวิชัยสงคราม หลวงนรา ซึ่งตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนมจึงบอกหนังสือมาถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ ๆ ก็มีหนังสือตอบไปว่า พระยาพิชัยสงคราม หลวงสุเรนทรวิชิต กับไพร่ 200 -300 เศษ ประมาทอยู่ก็เพราะเชื่อญวน จึงได้ตายครั้งนั้นก็มาล่อลวงทำอย่างนั้นอีก จะเอามันไว้ทำไมให้กำจัดมันเสียให้สิ้น นายทัพทั้ง 2 แจ้งหนังสือแม่ทัพใหญ่แล้วก็ให้ไปล่อลวงญวนและไพร่ขึ้นไปว่าจะเลี้ยงโต๊ะ ญวนสำคัญว่าจริงก็ให้ไพร่อยู่เฝ้าเรือแต่ 2 คน นอกนั้นก็พากันขึ้นไปสิ้น ครั้นไปถึงค่ายพร้อมกันแล้ว นายทัพทั้ง 2 จึงให้สัญญาณ พวกไทยก็รุกกันเข้ามาฆ่าพวกญวนตาย เหลืออยู่แต่เลตินยุตกับไพร่ลาว 2 คน ถูกอาวุธบาดเจ็บจึงได้นำตัวส่งไปให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี

ครั้นเดือน 12 ขึ้น 15 ค่ำ (ธันวาคม) เจ้าน้อยเมืองพนมให้เพี้ยเมืองกลาง เพี้ยหอไซ มาแจ้งความแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองเวียงจันทน์ว่า เจ้าน้อยเมืองพนมแต่งกองทัพออกลาดตระเวนด่านทางทุกตำบล ถ้าเจ้าอนุวงศ์จะหนีขึ้นไปจะจับส่งให้มิให้หนีไปได้ ขอย่าให้กองทัพกรุงเทพฯ เข้าไปในเขตแดนเมืองพนมเลย ไพร่บ้านพลเมืองจะสะดุ้งสะเทือนไม่

จับเจ้าอนุวงศ์ได้

ครั้น ณ เดือน 12 ข้างแรม เพี้ยนามโคตร เพี้ยอุทุม มาหาเจ้าพระยาราชสุภาวดีแจ้งว่าเจ้าน้อยเมืองพนมให้ออกเที่ยวลาดตระเวน พบเจ้าอนุวงศ์กับครอบครัวที่แม่น้ำโฮ เข่งเขาไก่ ให้คนล้อมไว้ 50 คนแล้ว ขอให้แต่งคนขึ้นไปจับเอาโดยเร็ว เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงให้พระอินทรเดชคุมไพร่ 300 คน ไปจับเจ้าอนุวงศ์ไปถึงหาดเดือย พบพระลับและนายหนานขัติยะเมืองน่าน ท้าวคน มหาพรหมเมืองหลวงพระบาง จับเจ้าอนุวงศ์กับครอบครัวไว้ได้พร้อมกับนายทัพนายกองจึงคุมตัวเจ้าอนุวงศ์กับครอบครัวลงมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี ณ เมืองเวียงจันทน์ เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ซักถามเจ้าอนุวงศ์กับพี่สาวเจ้าอนุวงศ์ ได้ความว่าเจ้าราชวงศ์ถูกหอกถูกปืนบาดเจ็บสาหัส ได้หนีไปทางเรือว่าจะไปเมืองมหาชัยกองแก้วเจ้าพระยาราชสุภาวดี ก็ให้คนติดตามเจ้าราชวงศ์ทั้งทางบกทางเรือหลายทางแต่ไม่พบ

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงให้พระอนุรักษโยธา พระโยธาสงคราม หลวงเทพนทร์ พระนครศรีบริรักษ์เจ้าเมืองขอนแก่นราชวงศ์เมืองชนบท กับไพร่ 300 คน คุมตัวเจ้าอนุวงศ์กับครอบครัวลงมาส่งกรุงเทพฯ

เดิม วิชาภัยพจนกิจ
ไพฑูรย์ มีกุล เรียบเรียง

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน

ภาคผนวก ข

ใบบอกเมืองนครราชสีมา

เมื่อพระยาปลัดเมืองโคราช และพระยายกกระบัตรเมืองโคราช พร้อมด้วยกรมการเมือง ได้ต่อสู้กองทัพลาวที่กวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองนครราชสีมาไปเมืองเวียงจันทน์ขณะที่ตั้ง ค่ายอยู่ที่ทุ่งสำริด แขวงเมืองพิมาย เมื่อวันแรม 9 ค่ำ เดือน 4 ปีจอ อัฐศก การต่อสู้ครั้งนั้นกองครัวเมืองโคราชได้ฆ่ากองทหารลาวเวียงจันทน์ล้มตายจำนวนมาก เกรงว่ากองทัพใหญ่ของเจ้าอนุวงศ์คงจะมาล้อมตีค่ายทุ่งสำริดอีก พระยาปลัดฯ และพระยายกกระบัตรเห็นว่าเหลือกำลังของชาวเมืองโคราชที่จะต่อสู้ได้ เพราะขาดศัสตราวุธและกำลังทหาร และสืบข่าวทราบว่ากองทัพกรุงเทพฯ ได้ยกออกไปตั้งค่ายประชุมพลอยู่ที่บ้านดอนขอนแก่น แขวงเมืองสระบุรี จึงให้ขุนโอรุ ข้าราชการเมืองโคราชถือหนังสือมาขอกำลังกองทัพกรุงเทพฯ ไปช่วยป้องกันค่ายทุ่งสำริด

หนังสือใบบอกเมืองนครราชสีมาฉบับนี้ เป็นรายงานกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ที่อยู่ในเหตุการณ์ คือเขียนหลังจากตีกองทัพลาวที่ทุ่งสำริดเพียงวันเดียว คือ วันแรม 11 ค่ำ เดือน 4 ปีจอ อัฐศก และให้ขุนโอรุเดินสารไปยังค่ายหลวง เดินทางจากเมืองพิมาย (หลบหลีกกองลาดตระเวนลาว) มายังเมืองสระบุรีใช้เวลา 8 วัน ถึงค่ายหลวงที่บ้านดอนขอนแก่น แขวงสระบุรีวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 5 ปีกุน นพศก (สมัยนั้นเปลี่ยนปี หรือขึ้นปีใหม่ตั้งแต่วันขึ้นหนึ่งค่ำเดือนห้า)

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาปลัด พระยายกกระบัตร หลวงพิไชย หลวงเมือง กรมการเมืองนครราชสีมา บอกลงมาว่าด้วยอยู่ ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก เจ้าจันทน์ยกเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าเวียงจันทน์ให้หาพระยายกกระบัตร หลวงสัสดี หลวงเมือง หลวงนา หลวงนรา หลวงปลัดเมืองพิมายออกไป เจ้าเวียงจันทน์ว่ากับกรมการว่าถ้าผู้ใดมียอมไปด้วยเจ้าเวียงจันทน์ ๗ จะฆ่าเสียให้สิ้น แล้วจะกวาดเอาครัวขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ กรมการกลัวจึงยอมเข้าด้วยเจ้าเวียงจันทน์ ๗ ให้กองทัพไล่ครัวนอก ครัวในเมืองออก แล้วแต่งกองทัพคุมครัวยกไป ครั้นกรมการจะบอกข้อความลงมากลับเจ้าเวียงจันทน์จะฆ่า กรมการจึงพาครอบครัวยกไปตั้งอยู่ ณ บ้านลุมเขา (บ้านลุมข้าว อำเภอโนนสูง) เจ้าเวียงจันทน์เกณฑ์เอาปืนหลวงไปสิ้น ครั้น ณ วันเดือน 4 ข้าพเจ้ามาแต่บ้านจงกัน ข้าพเจ้าไปเฝ้าเจ้าเวียงจันทน์ ๗ ว่าครอบครัวยกไปแล้ว ให้ข้าพเจ้ายกไปตามครัว ณ เมืองเวียงจันทน์ ข้าพเจ้ายกไปทันครัว ณ บ้านปราสาท (บ้านปราสาท อำเภอโนนสูง) พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงวัง หลวงนา หลวงนรา หมื่นศรีทนต์ หลวงปลัดพิมาย เข้ามาหาข้าพเจ้ากับกรมการ ปรีक्षाพร้อมกันให้ไล่ครัวเข้ามาตั้ง ณ บ้านสำฤทธิ์ (ทุ่งสำริด) แขวงเมืองพิมาย ข้าพเจ้า กรมการได้บอกข้อความให้ขุนพลถือ (หนังสือ) ลงมาขอกองทัพยกขึ้นไปช่วยก็หาเห็นกองทัพยกขึ้นไปไม่ ครั้น ณ วันแรม 9 ค่ำ เดือน 4 เจ้าเวียงจันทน์แต่งให้เจ้าสุทธิสารบุตรคุมคนประมาณ 6

พันธะ ยกไปตีข้าพเจ้า กรมการอีก ข้าพเจ้ากรมการกับหมื่นศรีทนต์ หลวงปลัดพิมาย พระณรงคเดชะ ยกออกตีกองทัพเจ้าสุทริสธรรตย์ ฆ่าตายประมาณพันเศษ ได้ปืนเชลยสัก 50 บอก ครั้นข้าพเจ้า กรมการฯ พระ หลวง ขุน หมื่น จะยกเข้าตีเจ้าเวียงจันทน์ เกือบกองทัพ เจ้าอุปราช เจ้าจำปาศักดิ์จะยกกองทัพมากวาดครัวไป ข้าพเจ้ากรมการจึงบอกขุนโอรุ หมื่นนวลถือลงมารับ พระราชทานกองทัพหลวงยกขึ้นไปโดยเร็ว ข้าพเจ้ากรมการกับหมื่นศรีทนต์ หลวงปลัดพิมาย พระณรงคเดชะ ยกไปตีบรรจบกัน ถ้าข้าพเจ้าเห็นจะเสียท่วงทีแก่เจ้าเวียงจันทน์ ข้าพเจ้ากรมการฯ บอกมาให้ทราบ ณ วันศุกร์ แรม 11 ค่ำ เดือน 4 ปีจอ อัฐศก

อภิปราย 1. เอกสารสำคัญเมืองโคราชฉบับนี้ เป็นหนังสือราชการของเมืองโคราชบอกมายัง

กรุงเทพฯ เพื่อขอกำลังทัพไปช่วยป้องกันครัวเมืองโคราชที่ทุ่งสำริด ได้บรรยายการต่อสู้กับกองกำลังลาว 2 ครั้ง ครั้งหลัง (วันแรม 9 ค่ำ เดือน 4) เจ้าสุทริสธรรตย์คุมกำลังมาถึง 6,000 เศษ ต่อสู้กันถึงขั้นตะลุมบอนฆ่าทหารลาวตายไปพันเศษ ซึ่งวีรกรรมรบครั้งนี้นักประวัติศาสตร์รุ่นหลังได้กล่าวถึง วีรกรรมของคุณหญิงโมด้วย แต่ในเอกสารชั้นต้นฉบับนี้ไม่ได้กล่าวไว้เลย

2. ใจความเอกสารสำคัญฉบับนี้มีใจความตรงกับคำให้การของขุนโอรุ ตอนที่กล่าวถึงกองกำลังของพระยาโคราชที่ถูกกองทัพพระยาไกรสงครามฯ (เจ้าเมืองขุขันธ์) โจมตีถอยไป ยังเมืองสวายจืด ประเทศกัมพูชา

ธวัช ปุณโณทก เรียบเรียง

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน

ภาคผนวก ค

สารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์: เอกสารโบราณ

กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. 2369 – 2370 นั้น พระราชพงศาวดารได้บันทึกเรื่องราวไว้ค่อนข้างละเอียดแล้ว แต่กระนั้นก็ตามเอกสารสำคัญบางชิ้นยังไม่ได้เปิดเผยอย่างกว้างขวาง ซึ่งเอกสารเหล่านี้จะให้คำตอบเรื่องราวกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ได้ดีมาก ดังเอกสารสำคัญเมืองนครราชสีมา 1-3 ส่วนสารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ หรือเอกสารสำคัญเมืองนครราชสีมา 4 ฉบับนี้ เป็นพระราชสารของเจ้าอนุวงศ์เขียนกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 แม้ว่าเนื้อหาใจความนั้นจะกล่าวว่าเจ้าอนุวงศ์ไม่ได้คิดทรยศต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 แต่อย่างใด การที่ต้องยกกองทัพลงมานั้นมีเหตุผลหลายประการ แต่พิจารณาเรื่อง วัน เดือน ที่กรุงเทพฯ ได้รับพระราชสารหลังจากกองทัพเจ้าอนุวงศ์เข้ายึดเมืองนครราชสีมาถึง 4 วัน แต่กระนั้นก็ตาม เหตุผลการยกกองทัพจากเมืองเวียงจันทน์มายังเมืองนครราชสีมาของเจ้าอนุวงศ์นั้นก็เพื่อ ที่จะมาช่วยป้องกันกรุงเทพฯ ดังรายละเอียดในพระราชสารเจ้าอนุวงศ์ ต่อไปนี้

หนังสือเจ้าเวียงจันทน์เพี้ยพรหมมาถือมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันแรม 12 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก

ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อมควรมิควรข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานโทษ ขอพระราชทานชีวิต ด้วยอยู่ ณ วันพุธ แรม 13 ค่ำ เดือน 10 ปีจอ อัฐศก เจ้าราชวงศ์เชษฐาภักษรขึ้นไปโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้า 2 ฉบับ มีข้อความเป็นหลายประการกับสัญญาอังกฤษ 14 ข้อ แล้วแน่ว่าจะมีราชการมาจริงสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็หวังพระทัยอยู่ที่ข้าพระพุทธเจ้าคงจะลงมาช่วยเป็นแน่ ถ้ามีศุภอักษรบอกข่าวราชการขึ้นไปเมื่อใดก็อย่าให้ข้าพระพุทธเจ้าประมาทนอนใจอยู่ ให้เร่งกองทัพลงมาช่วยคิดราชการให้ทันทั่วทั้งที่โดยเร็วนั้น ข้าพระพุทธเจ้ารับใส่เกล้าใส่กระหม่อมทราบทุกประการแล้ว ราชการครั้งนี้แต่อังกฤษเข้ามาลำเดียว ราษฎรก็ระส่ำระสายรวนเรอยู่ ด้วยว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้มีความเดือดร้อนบอบช้ำนัก เมืองใดๆ จะไม่ได้ขายบุตรภรรยาที่ไม่มี ที่ทนได้ก็อยู่ ที่ทนไม่ได้ก็หลบหนีเข้าป่าหาที่พึ่งไม่ได้ บรรดาลาวทั้งปวงมีแต่จะหนีเข้ามาหาข้าพระพุทธเจ้า เหลือสติกำลังข้าพระพุทธเจ้าจะห้ามปรามไว้ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครกราบทูลพระกรุณาชี้แจงเป็นแต่ข้าพระพุทธเจ้าคนเดียวเหลือสติกำลัง ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบทูลพระกรุณาคัด้าง ถ้าแลอ้ายพม่ายอมเข้าหาอังกฤษเหมือนศุภอักษรขึ้นไป โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าจะเป็นทัพกระหนาบ อ้ายพม่าจะเป็นทัพบก อังกฤษจะเป็นทัพเรือ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้จัดให้เจ้าอุปราชไปอยู่เมืองร้อยเอ็ด เจ้าโกลงอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิ เจ้าจำปาศักดิ์อยู่เมืองอุบล เพี้ยซ้ายอยู่เมืองหล่มสักดี ตัวข้าพระพุทธเจ้าอยู่เมืองนครราชสีมา เกลือกกว่าจะมีราชการเอาคนจึงจะได้ทันทั่วทั้งที่ จะโปรดเกล้า

โปรดกระหม่อมให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดกองทัพลมรักษาพระองค์อยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม จดลงมาหนึ่ง คณหัวเมืองลาวทั้งปวงก็ทรงทราบอยู่ในบาญชีสักทุกประการ คณเมืองนครราชสีมา กับคณเมืองข้าพระพุทธเจ้ายังอยู่นอกนี้ พอจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณได้ จะรับทัพอังกฤษครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมคิดจะให้มิทัพฝิ่นจึงจะรับทัพอังกฤษได้ถนัด ทัพฝิ่นนั้นส่วยเขมรจะได้สองหมื่นเศษจะไม่ให้คนเก่าต้องหนังสือถ้าผู้ใดไม่อยู่ในบังคับ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานเอาเป็นข้าราชการให้จงได้ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้า จะคิดเป็นทรยศจากใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนั้น ขอพระราชทานอย่าให้ทรงดำริถึงเป็นอันขาดทีเดียว ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะลงมาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำการละเมิดนอกพระราชโองการ โทษข้าพระพุทธเจ้าถึงสิ้นชีวิต ต่อข้าพระพุทธเจ้าได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสำเร็จแล้วเมื่อใด ข้าพระพุทธเจ้าจึงจะ ขอพระราชทานลงมาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลี พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ให้เจ้าราชวงศ์ลงมาแจ้งราชการ ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด ขอพระราชทานกราบทูลพระกรุณาใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมา ณ วันพฤหัสบดี แรม 14 ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก

หมายเหตุ

1. พระราชสารเจ้าอนุวงศ์ฯ ฉบับนี้เขียนเมื่อ วันพฤหัสบดี แรม 14 ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันแรม 12 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก (เดินทาง 28 วัน)
2. กองทัพเจ้าอนุวงศ์ฯ มาถึงเมืองนครราชสีมา วันแรม 7 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก ก่อนที่พระราชสาร เจ้าอนุวงศ์ถึงกรุงเทพฯ 5 วัน ทำให้คิดได้ว่าพระราชสารฉบับนี้ น่าจะเขียนที่เมืองนครราชสีมา เพราะระยะทางเดินทางจากเมืองนครราชสีมาถึงกรุงเทพฯ ด้วยม้า 5 วันน่าจะถึง
3. หากพิจารณากองทัพหน้าของเจ้าอนุวงศ์นั้นเดินทางถึงบ้านขามทะเลสอ (อำเภอยางตลาด จังหวัดนครราชสีมา ระยะทางห่างจากเมืองนครราชสีมาไปทางกรุงเทพฯ ประมาณ 15 กิโลเมตร เดินทาง 1 วัน) เมื่อวันแรม 6 ค่ำ เดือน 3 ปีเดียวกัน จากวันเวลาดังกล่าวทำให้เชื่อว่า เจ้าอนุวงศ์ยกทัพออกจากเวียงจันทน์เป็นเวลาหลายวันแล้ว จึงได้เขียนพระราชสารกราบบังคมทูลดังกล่าว ฉะนั้นเนื้อความจึงเป็นการแก้ตัวว่าตนเองเตรียมกองทัพมาช่วยกรุงเทพฯ แต่กระนั้นก็ตามใจความในพระราชสารนี้ได้กล่าวถึงสาระสำคัญอันเป็นเอกสารชั้นต้นทางด้านประวัติศาสตร์ที่สำคัญมากขึ้นหนึ่ง

ทวีช ปุณโณทก เรียบเรียง

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน

ภาคผนวก กองสืบข่าวศึกเจ้าอนุวงศ์

กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. 2369 – 2370 นั้น กองทัพหลวงได้ส่งกองสอดแนบเข้าไปสืบข่าวศึกถึงในค่ายของเจ้าอนุวงศ์ในเมืองนครราชสีมาด้วย เนื่องจากกองทัพหลวงไม่ได้รับรายงานจากเมืองนครราชสีมา จึงต้องส่งกองสอดแนมเล็ดลอดเข้าไปยังเมืองนครราชสีมา ครั้นกองสอดแนมถูกกองทหารเวียงจันทน์จับได้ก็นับว่าเป็นชาวโคราชที่ถูกเกณฑ์ไปทำพระเมรุฯ ที่กรุงเทพฯ เดินทางกลับบ้านเกิดเมืองนอน ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์หลงเชื่อจึงนำตัวมาไต่ถามถึงสถานการณ์ที่กรุงเทพฯ จากรายงาน ของกองสืบข่าวศึกเจ้าอนุวงศ์ครั้งนั้นจะได้รายละเอียดจำนวนมากที่เอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ ไม่ได้บันทึกไว้

ลำดับเหตุการณ์

1. กองทัพหน้าของเวียงจันทน์ ซึ่งมีเจ้าราชวงศ์เป็นแม่ทัพยกมาถึงบ้านขามทะเลสอ (อำเภอขามทะเลสอ จังหวัดนครราชสีมา) เมื่อวันแรม 6 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก เบิกเสบียงอาหารเมืองนครราชสีมาเดินทางไปยังเมืองสระบุรี

2. กองทัพหลวงของเจ้าอนุวงศ์เข้ายึดเมืองนครราชสีมา เมื่อวันแรม 7 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก และสั่งให้อพยพชาวเมืองนครราชสีมาออกจากเมือง เดินทางไปยังกรุงเวียงจันทน์ เมื่อวันแรม 11 ค่ำ เดือน 3 ปีเดียวกัน เหตุการณ์ดังกล่าวกรุงเทพฯ ยังไม่ได้รับรายงานข่าวศึกจากกรมการเมืองนครราชสีมา หนังสือฉบับแรกที่พระยาปลัดเขียนเพื่อขอกำลังกรุงเทพฯ นั้น หลังเหตุการณ์ที่ชาวเมืองโคราชถูกกวาดต้อนไปแล้ว คือเดือน 4 (ไม่ทราบขึ้นแรม) แต่หนังสือฉบับดังกล่าวไม่ถึงกรุงเทพฯ จนหลังเหตุการณ์ที่สู้รบกับกองทัพลาวที่ทุ่งสำริด จึงให้ขุนโอรุทธือหนังสือไปยังกรุงเทพฯ เขียนเมื่อวันศุกร์ แรม 11 ค่ำ เดือน 4 ปีจอ อัฐศก (หลังเหตุการณ์ที่ชาวเมืองนครราชสีมาถูกกวาดต้อน 1 เดือนเต็ม) และขุนโอรุทธือเดินทางหลบหนีกองทัพลาวไปถึงกองทัพหลวง ซึ่งยกมาตั้งที่สระบุรี วันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 5 ปีกุน นพศก (ใช้เวลาเดินทาง 8 วัน สมัยนั้นเปลี่ยนปีใหม่เดือน 5 ขึ้น 1 ค่ำ)

3. กองทัพหลวงของกรุงเทพฯ ได้ส่งกองสอดแนมมาก่อนหน้าที่จะได้รับรายงานข่าวศึกจากเมืองนครราชสีมา โดยให้นายอิน นายเนียม นายนาท นายบุญ ปลอมตัวเป็นชาวนครราชสีมา เดินทางกลับภูมิลำเนา เดินทางมาถึงบ้านพุทรา (ตำบลพุทรา อำเภอเมืองนครราชสีมา) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 และหนีเล็ดลอดกลับไปได้ เข้ารายงานเหตุการณ์ข่าวศึกเจ้าอนุวงศ์ได้เมื่อวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 5 ปีกุน นพศก (หลังขุนโอรุทธือหนังสือขอกำลังกรุงเทพฯ เพียงวันเดียว) รายงานกองสืบข่าวศึกเจ้าอนุวงศ์ฉบับนี้เป็นเอกสารลายมือ เก็บไว้ที่ฝ่ายบริการอักษรตัวเขียนและเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติได้รวบรวมพิมพ์ไว้ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 2 พิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบรอบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2530 ดังนี้

วันเสาร์ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 5 ปีกุน นพศก เจ้าพระยามหาเสนาบอกลี้ถ้ว นายอิน นายนาท นายบุณ ขำ (ของ) เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรงค์ ซึ่งให้ขึ้นไปสืบราชการ ณ เมืองนครราชสีมา ข้าพเจ้า นายอินให้การ ว่า ณ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 นายอินคนมีชื่อขึ้นไปถึงบ้านพุทรา (ส่วน) หมื่นสิทธิหนีไปตั้งแต่ข้าพเจ้ากับ นายเนียม นายนาท นายบุณ ลาวกองตระเวนพบข้าพเจ้าๆ ข้าพเจ้าบอกว่าเป็นลาวเมืองโคราช ลาวกองตระเวนจึงพาข้าพเจ้าไปหาเจ้าเวียงจันทน์ ณ ค่ายเมืองโคราช เจ้าเวียงจันทน์ถามข้าพเจ้าว่ามาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกว่าข้าพเจ้า 4 คน ต้องเกณฑ์ลงไปทำพระเมรุ ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าหนีขึ้นมาตามครัว เจ้าเวียงจันทน์จึงสั่งว่าให้อยู่ที่มีก่อนเถิด เจ้าเวียงจันทน์ถามข้าพเจ้าว่า กวาดครัวขึ้นมาที่กรุงตกใจอย่างไร บ้าง ข้าพเจ้าตอบว่าเจ้าพระยาภูธรขึ้นมามีตั้งอยู่คลองสะแก พระยาจำแสนยกขึ้นมามีตั้งอยู่อารยิก พระยากำแพงขึ้นมามีตั้งอยู่เมืองใหม่ คอยฟังว่ากองทัพลาวจะยกลงไปทำไม อ้ายเวียงจันทน์ว่ามาตั้งอยู่ทำไม ข้าไม่ลงไปรบดอก ข้าได้ยินข่าวว่าญวนจะเข้ามาตีกรุง เมืองเชียงใหม่ก็จะมาตีกรุงด้วย ข้าเห็นว่าพี่บ้านสาวข้าจะระส่ำระสายยับเยินไปข้าจึงมารับครัวขึ้นไปเสียให้พ้น แล้วถามข้าพเจ้าว่า เห็นญวนยกขึ้นมาตีไทยบ้างหรือไม่ ข้าพเจ้าว่าไม่เห็น ถ้าอย่างนั้นเห็นญวนจะปิดข้าจริง เดือน 5 ขึ้น 6 ค่ำ จะกลับไปเวียงจันทน์จะได้ไปทำนาให้พวกครัว ถ้าทัพไทยไม่ขึ้นมารบกันปีนี้ข้าคาดดูจะเป็นศึกกันถึง 3 ปีจึงจะแล้ว ข้าพเจ้าเห็นคนอยู่ในค่ายเจ้าเวียงจันทน์ประมาณพัน 1 อยู่นอกค่ายประมาณ 2 พัน ข้าพเจ้าเห็นลาวเมืองละครพนมอยู่ในเมืองโคราช ทั้งนายไพร่ประมาณพัน 6 ร้อย ลาวเวียงจันทน์เข้ารักษาป้อมอยู่ประมาณพัน 1 อยู่วันหนึ่งลาวกองตระเวนจับได้ลาวหนีขึ้นไปแต่กรุงไปส่งให้เจ้าเวียงจันทน์ๆ ถามอ้ายลาวถึงราชการ ณ กรุง อ้ายลาวที่หนีบอกว่า ณ กรุงให้ตั้งค่ายที่ 3 เส้น 2 ค่าย แล้วอ้ายลาวหนีบอกว่า พระยาราชสุภาวดีออกไปตั้งอยู่บางคาง คน 100 ครั้นอยู่ ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 นายเทศ บ่าวเจ้าพระยาโคราชหนีไปแต่กองทัพเจ้าพระยาโคราช จะไปตามครัว ลาวกองตระเวนจับได้ส่งให้เจ้าเวียงจันทน์ๆ ถามนายเทศว่า เจ้าพระยาโคราชอยู่ไหน นายเทศบอกว่าเจ้าพระยาโคราชอยู่ดงปักกระแนะแขวงเมืองนางรอง มีคนอยู่ด้วย 30 คน เจ้าพระยาโคราชให้จมีสมุหพิमानเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุง ครั้นรุ่งขึ้นอ้ายพระยาไกรเจ้าเมืองขุขันธ์ (ขุขันธ์) ไซ้มาเร็วมา 4 ม้า ให้มาถามอ้ายเวียงจันทน์ว่าจะมาหาจะให้มาหรือไม่อ้ายเวียงจันทน์ว่าให้มาเถิด รุ่งขึ้นอ้ายพระยาไกรจะมาหาอ้ายเวียงจันทน์ๆ ว่าให้คนใน คนนอกค่ายถือปืน หอก ง้าว ดาบนั้นตามทาง 2 แถว ครั้นเวลาบ่ายอ้ายพระยาไกรมาหาเจ้าเวียงจันทน์ มีคนตามมา 50 คน จะพูดกันประการใดไม่รู้แล้วอ้ายพระยาไกรว่าเจ้าพระยาโคราชหนีลงไปอยู่ปักกระแนะมีคนอยู่ 300 คน อ้ายเวียงจันทน์ให้นายเทศมา นายเทศว่าคนที่อยู่ที่เจ้าพระยาโคราช 30 คน อ้ายเวียงจันทน์ว่านายเทศพูดจริง อ้ายเวียงจันทน์ให้ผ้าเมล็ดงาให้นายเทศผืนหนึ่ง แล้วอ้ายพระยาไกรออกมาจากค่ายอ้ายเวียงจันทน์ มาแะอยู่ที่ศาลาริมค่ายอ้ายชานนท์ถามอ้ายพระยาไกรถึงเรื่องเจ้าพระยาโคราชข้าพเจ้าตามไปฟัง อ้ายพระยาไกรเล่าให้อ้ายชานนท์ฟังว่า เมื่อเจ้าพระยาโคราชขึ้นไป ณ เมืองขุขันธ์ เจ้าพระยาโคราชรีบเอาปืน หอก ดาบ ข้าง ม้า โค กระบือ ผู้คนของอ้ายพระยาไกรมาเป็นอันมาก อ้ายพระยาไกรไกรอยู่แต่ไม่อาจทำครั้งนี้อ้ายเวียงจันทน์เป็นใจด้วยอ้ายพระยาไกรๆ จึงจะอาสาจับเจ้าพระยาโคราชๆ รู้ หนีมาจากเมืองขุขันธ์ อ้ายพระยาไกรยกคนมา 300 – 400 คนตามมารบกันที่หนองปรือครั้ง 1 ช้องเสม็ดครั้ง 1 พวกเจ้าพระยาโคราชเอาปืนยิงเขมรล้มตายเป็นอันมาก ด้วยอ้ายพระยาไกรมีแต่หน้าไม้ โล่ ไม้ตะบอง หามี่ปืนไม้ บัดนี้เจ้าพระยาโคราชหนีไปอยู่ดงปักกระแนะ อ้ายพระยาไกรมาขอกองทัพอ้ายเวียงจันทน์ๆ ว่าคนมีน้อยไม่ให้พระยาไกรทำความเพียรจับให้ได้เถิด อ้ายพระยาไกรขึ้นไปเกณฑ์คนเมืองขุขันธ์ จะมาติดตามจับเจ้าพระยาโคราชให้จงได้

อ้ายพระยาไกรพุดกับอ้ายชานนท์แล้วก็ไป ครั้นเวลาบ่ายอ้ายพระยาไกรมาลาอ้ายเวียงจันทน์แล้วก็กลับไป แล้วอ้ายเวียงจันทน์หาข้าพเจ้ากับนายเนียมไปถามว่าครี้อยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าว่าครี้อยู่สุวรรณภูมิ ครีวนายเนียมอยู่ที่พระยายกกระบัตร อ้ายเวียงจันทน์ว่าพระยายกกระบัตรเป็นครีวขัดเสียแล้ว จะให้ยกขึ้นไปตี ครั้น ณ วันแรม 5 ค่ำ เดือน 4 อ้ายเวียงจันทน์จัดคน 40 คน ม้า 2 ม้าไปได้คนหนึ่ง กลับมาบอกอ้ายเวียงจันทน์ว่าพวกครีวฆ่าอ้ายลาวตาย 6 คน ครั้น ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 อ้ายเวียงจันทน์เกณฑ์คน นายไพร่ให้อ้ายสุทธิสาร 3,000 คน ม้า 20 ม้า ยกไปตีพวกครีว ครั้น ณ วันแรม 9 ค่ำ เดือน 4 เวลาใกล้รุ่ง พวกกองทัพอ้ายสุทธิสารแตกกลับมาค่าย และผู้คนจะล้มตายมากน้อยเท่าใดตัวอ้ายสุทธิสารตาย รอดกลับมาก็หาได้ยินผู้ใดไม่ แลตัวอ้ายสุทธิสารนั้นข้าพเจ้าก็ไม่เห็น ครั้นเวลาเช้าอ้ายเวียงจันทน์ให้อานายเนียม นายเทศไปฆ่าเสีย ว่าเป็นพวกครีวขัด ครั้นเวลาเช้า 5 โมง บ่าวเจ้าพระยาโคราชหนีมา 26 คน เอาปืนคาบศิลา 7 กระบอก ช้าง 3 ช้าง มาให้อ้ายเวียงจันทน์ว่าจะไปตามครีว อ้ายเวียงจันทน์ให้ฆ่าเสียทั้ง 26 คน แล้วอ้ายชานนท์จัดช้าง 4 ช้าง คน 8 คน ให้ไปรับอ้ายอุปราช ณ เมืองสุวรรณภูมิ อ้ายปากศัก อยู่ ณ เมืองศีสะเกษ (ศรีสะเกษ) ให้มาตีครีวพวกพระยายกกระบัตรที่ไปละปลอ ครั้นเวลาค่ำอ้ายเวียงจันทน์ให้ไล่คนเข้าอยู่ในค่ายใหญ่ แล้วให้รื้อหลังคาที่รั้วตรงเสีย ช้างมีอยู่ที่ค่ายประมาณ 70 ช้าง เอาเข้าไปไว้ในเมืองโคราช พอคนที่รั้วตรงเก็บของเข้าค่าย ข้าพเจ้ากับนายนาท นายบุณ ก็พากันหนีเดินลัดมาทางดงพระยากลางมา 8 วันถึงค่ายหลวง สิ้นคำข้าพเจ้าเท่านั้น

อภิปราย

รายงานสืบราชการลับของนายอินและพรรคพวกฉบับนี้ทำให้เข้าใจจุดมุ่งหมายของการยกทัพเข้ายึดเมืองนครราชสีมาของเจ้าอนุวงศ์ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเจ้าอนุวงศ์คงติดต่อกับญวน ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้ามินมางที่กำลังแผ่แสนยานุภาพเข้ายึดเมืองเขมรตลอดรัชสมัย ในการติดต่อกับญวนครั้งนั้น คงทราบแนวว่าญวนจะยกทัพเข้าตีกรุงเทพฯ พร้อมกับกองทัพอังกฤษ ที่มีข่าวลือก่อนที่จะยกกองทัพมาปราบเจ้าอนุวงศ์ที่เมืองนครราชสีมา ฉะนั้นการยกทัพเข้ายึดเมืองนครราชสีมาครั้งนั้นเจ้าอนุวงศ์คงได้ติดต่อให้อาณัติสัญญาญวนกับเมืองเชียงใหม่ และพระเจ้ามินมางของญวน และกำหนดวันเดือนไว้แน่นอนแล้ว เจ้าอนุวงศ์จึงได้กรีธาทัพมายึดเมืองนครราชสีมา

ธวัช ปุณโณทก เรียบเรียง

ที่มา : สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ชื่อ ชื่อสกุล
วันเดือนปีเกิด
สถานที่เกิด
สถานที่อยู่ปัจจุบัน

ตำแหน่ง
สถานที่ทำงาน
ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2520

พ.ศ. 2524

พ.ศ. 2549

นางบุษดี เวทยากร

26 มิถุนายน 2503

อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

บ้านเลขที่ 236 หมู่ 2 ตำบลโพหนอง อำเภอเมือง

จังหวัดชัยภูมิ รหัสไปรษณีย์ 36000

ข้าราชการพลเรือนในสถาบันอุดมศึกษา

มหาวิทยาลัยราชภัฏชัยภูมิ

มัธยมศึกษาปีที่ 5

กศ.บ. (สังคมศึกษา) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บางแสน

กศ.ม. (ประวัติศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ